

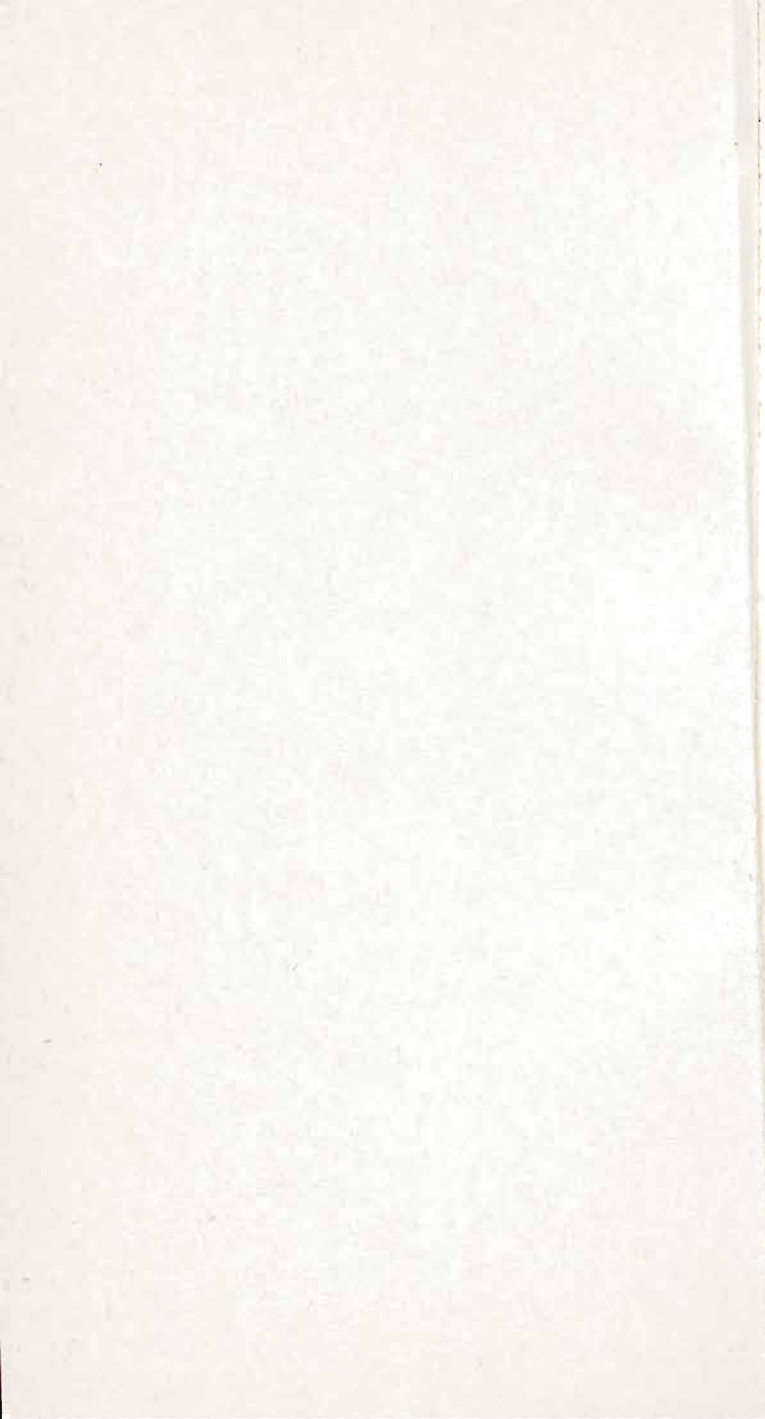
WIELKOPOLSKA BIBLIOTEKA KRAJOZNAWCZA

Krotoszyn

PAWEŁ ANDERS

KROTOSZYN

Wydawnictwo WBP
Poznań 1984

WIELKOPOLSKA BIBLIOTEKA KRAJOZNAWCZA
Nr 7

KROTOŹYŃ

Paweł Anders

KROTOSZYN

Wydawnictwo WBP
Poznań 1994

Opiniodawcy
Piotr Maluśkiewicz, Józef Zdunek

Projekt okładki serii
Grzegorz Nowicki

Fotografie
*Paweł Anders, Paweł Kasprzak,
Walerian Marciniak, Leszek Paszek*

Zdjęcie na okładce przedstawia ratusz w Krotoszynie

Mapki i rysunki wykreślił
Krzysztof Graja

Rzuty kościołów wg *Katalogu zabytków sztuki*,
rzut pałacu wg pomiaru w zbiorach Muzeum w Krotoszynie

Redaktor techniczny
Henryk Gromadecki

Wydano z inicjatywy Oddziału PTTK w Krotoszynie
przy współudziale Urzędu Miasta i Gminy w Krotoszynie
oraz Wydziału Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego
w Poznaniu – Redakcji „*Kronika Wielkopolski*”

103796

ISBN 83-85811-15-X

Wydawnictwo WBP
60-819 Poznań, ul. Prusa 3, tel. 47 20 11
Wydanie I. Ark. wyd. 6,0. Ark. druk. 7,25

WSTĘP

Tak się dziwnie złożyło, że Krotoszyn – jedno z bardziej interesujących miast Wielkopolski – nie miał dotąd szczegółowego przewodnika. Nie mogły go zastąpić kilkakrotnie wydawane składanki czy też wzmianki w większych opracowaniach krajoznawczych. Dopiero teraz dzięki życzliwości i współpracy wielu osób, po pokonaniu różnych przeszkód, może ukazać się ta książeczka, w syntetycznej formie przedstawiająca walory krajoznawcze miasta i jego najbliższej okolicy.

W niniejszej publikacji opisano miasto Krotoszyn, ważniejsze wsie w gminie Krotoszyn, a także ciekawsze miejscowości w innych gminach (w tym miasta Sulmierzyce i Zduny), leżące w promieniu do 10 km od miasta tytułowego. Teren ten znajduje się w zach. części woj. kaliskiego, a 2 miejscowości – w przyległej gminie Kobylin, położonej w woj. leszczyńskim.

Treść przewodnika dzieli się na 4 zasadnicze części. W pierwszej – ogólnej – teren ten opisano skrótowo pod względem geograficzno-przyrodniczym i gospodarczym, zamieszczono też informacje o różnego rodzaju chronionych obiektach przyrodniczych. Część druga to wszechstronny opis Krotoszyna, poczynawszy od informacji historycznych, poprzez dane na temat współczesności i opis ważniejszych obiektów do zwiedzenia aż po informacje praktyczne. W części trzeciej zamieszczono opisy mniejszych miast i wsi w okolicach Krotoszyna. Czwarta część pomoże w odbywaniu wycieczek pieszych w najbliższe okolice miasta. Uzupełnieniem książki są krótkie biogramy niektórych osób związanych z Krotoszyinem i okolicą oraz wykaz literatury poszerzającej zawarte tu informacje.

Autor serdecznie dziękuje wszystkim osobom z Krotoszyna, Kalisza i Poznania, które wystąpiły z inicjatywą wydania tej książeczki, pomagały w zbieraniu i weryfikowaniu informacji, a także przyczyniły się do nadania publikacji ostatecznego kształtu. Jeśli uświadomi ona mieszkańcom tego terenu jego niezaprzeczalne wartości, a przyjezdnym przybliży te walory i pomoże w ich poznaniu, wtedy spełni swoje zadanie.

Poznań, w czerwcu 1994 r.

CZĘŚĆ OGÓLNA

Położenie

Krotoszyn to miasto w zach. części woj. kaliskiego, w pld. Wielkopolsce, leżące niedaleko historycznej granicy ze Śląskiem, na wysokości ok. 135-140 m n.p.m. Okoliczny teren pod względem geograficznym leży w pld. części Wysoczyzny Kaliskiej – rozległego, dość monotonnego subregionu o dobrych glebach i niewielkiej ilości lasów, który wchodzi w skład większej jednostki: Niziny Południowowielkopolskiej. Linie kolejowe Jarocin–Oleśnica i Leszno–Ostrów Wlkp. oraz dobre drogi łączą ten teren z resztą Wielkopolski i ze Śląskiem.

Środowisko naturalne

Krajobraz okolic Krotoszyna zawdzięczamy lodowcowi skandynawskiemu, który kilkakrotnie nasuwał się i opuszczał teren Wielkopolski. Na opisywanym obszarze po raz ostatni pojawił się w okresie zlodowacenia środkowopolskiego, w czasie tzw. fazy warciańskiej, i ustąpił ostatecznie ok. 120 tys. lat temu. Wiele wieków działania rozmaitych czynników spowodowało silne zatarcie pierwotnej rzeźby terenu. Świadczyć o tym może obserwowane w wielu miejscach zniszczenie pokrywy morenowej (glin zwałowych, piasków, żwirów), gdzie indziej zalegających warstwą grubości od 10 m do nawet 110 m. Wychodzą wówczas na powierzchnię ziemi lub leżą płytko utwory znajdujące się na ogół głębiej, jak ily plioceńskie (pstre), które stanowią warstwę o miąższości 30-100 m.

Świadectwem istniejącej tu wcześniej bardziej urozmaiconej rzeźby terenu może być ostaniec morenowy o wysokości 120,5 m n.p.m. (blisko 20 m wysokości względnej), na którym rozbudował się Baszków, a także strefa łagodnych pagórków na płd. od Krotoszyńska. Na wsch. od niej rozciąga się, przecięta doliną Czarnej Wody, równina sandrowa – częściowo zalesiona, a w części będąca pod uprawą. Między Konarzewem a Dzierżanowem znajduje się zalesione pasmo pagórków pochodzenia wydmorego, z kulminacją 128 m n.p.m. w rejonie leśniczówki Chmielnik.

Dzisiejszy obraz tego terenu to płaska równina (wysokości względne nie przekraczają 24 m), przeważnie zajęta pod uprawy rolne, co powoduje możliwość oglądania dalekich panoram. W literaturze spotyka się nawet pojęcie „płyty krotoszyńskiej”. Mimo równinności powierzchni terenu wykazuje nachylenia o zdecydowanych kierunkach, co sprzyja jego odwadnianiu. Najwyżej położone są kompleksy leśne na płd. (do 173 m n.p.m.) i płn.wsch. (do 166 m) od miasta. Teren opada ogólnie na płd. i zach., ku odwadniającym go prawym dopływom Baryczy. W ich dolinach znajdują się punkty położone najniżej: 106 m n.p.m. koło Kuklinowa, 111 m w Dzierżanowie, 101 m w rejonie Baszkowa i 117 m na płd. od Sulmierzyc. Lokalne różnice terenu o małej wysokości względnej występują w wielu miejscach, np. Krotoszyn rozbudował się na nieco wyższym terenie otoczonym dawniej mokradłami, ale leżącym wyraźnie niżej od pobliskich obszarów leśnych i rolniczej płyty położonej na północy.

Klimat w tym rejonie wykazuje cechy podobne do klimatu całej Wielkopolski, a rejon Krotoszyńska znajduje się na pograniczu dzielnic klimatycznych śród-kowowielkopolskiej i łódzkiej. Pogodę kształtują głównie wilgotne masy powietrza polarnomorskiego o cyrkulacji zach. i zróżnicowanej temperaturze, powodujące częste zmiany zjawisk atmosferycznych. Rzadziej występują suche masy powietrza polarno-

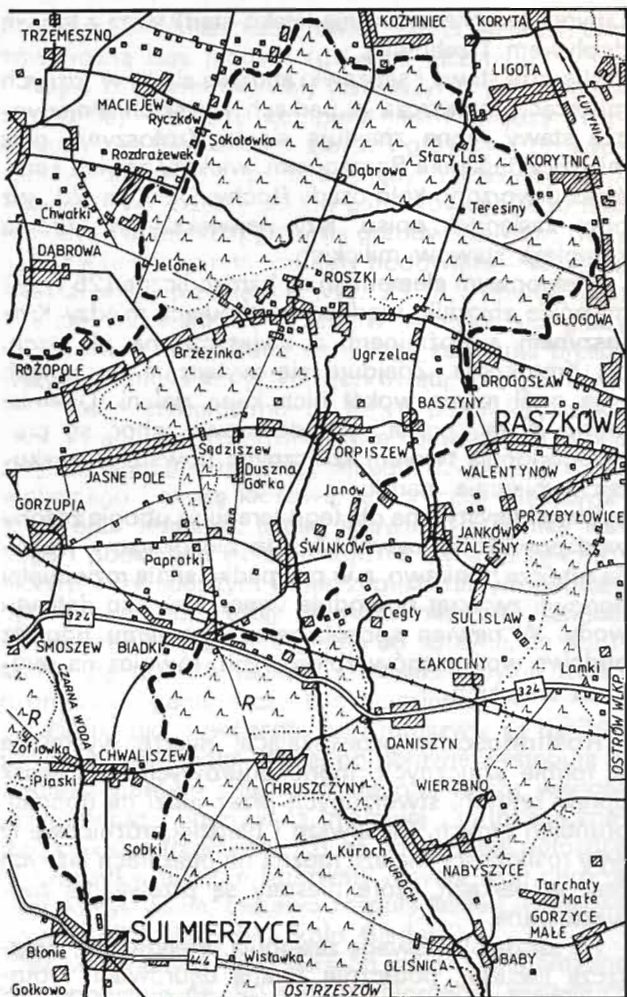
kontynentalnego, napływające ze wschodu i południa. Znikomy jest wpływ na pogodę mas powietrza arktycznego i zwrotnikowego.

Średnia temperatura roczna, wynosząca 8-8,5°C, jest nieco wyższa od średniej ogólnopolskiej. Najzimniejszy miesiąc to styczeń (średnia temperatura -2,5°C), a najcieplejszy – lipiec 9°C). Wieloletnia średnia opadów rocznych kształtuje się na poziomie 580 mm (wyższym niż średnia regionu), choć w ostatnich latach wykazują one duże wahania. Najmniej opadów jest na ogół w lutym (średnio 33 mm), a najwięcej – w lipcu (80 mm). Długość zalegania pokrywy śnieżnej wynosi ok. 60 dni, ale jest ona cienka i nietrwała. Okres wegetacyjny trwa ok. 215 dni. Przeważają tu na ogół wiatry zachodnie, choć w podziale na ścisłe kierunki najwięcej jest wiatrów z pld.zach. (15%) i pld. (13%).

Jeśli chodzi o **gleby**, to charakterystyczny dla tego terenu jest specyficzny typ ciężkich gleb typu „krotoszyńskiego”, występujący w czworoboku miast Gostyń–Rawicz–Ostrów Wlkp.–Jarocin. W centrum tego obszaru są to gleby brunatne, wytworzone z glin zwałowych, ku wsch. i zach. przechodzące w bielico-we. W dolinach cieków spotyka się wstęgi gleb bagiennych.

Na tle całej Wielkopolski tutejsze gleby można zaliczyć do najżyźniejszych. W 80% są to bardzo dobre grunty pszenne i pszenno-żytnie. Ze względu na to, że spoiste gleby na nieprzepuszczalnym podłożu powoli chłoną wodę, dla zapewnienia właściwego wykorzystania rolniczego powstała w niektórych okolicach gęsta sieć rowów melioracyjnych. Na pld. od Krotoszyńska występują już inne, nieco słabsze gleby. Miejscami są one spiaszczone (piaski gliniaste lekkie), a niekiedy zniszczenie powłoki polodowcowej spowodowało odsłonięcie zalegających głębiej ilów plioceńskich.

Wody – wobec braku w tych okolicach jezior – to wyłącznie rzeczki i strumienie oraz zbiorniki sztuczne. Ze względu na ogólne nachylenie terenu jest on

Okolice Krotoszyna

Linia przerywaną oznaczono granice gminy Krotoszyn.
R – rezerваты przyrody

Lutynia (wypływająca niedaleko stąd) wraz z lewym dopływem Trzebówką.

Nieduże stawy i sadzawki spotyka się tu w różnych miejscach, zwłaszcza w parkach wiejskich. Pojedyncze stawy rybne znajdują się w Krotoszynie oraz między Zdunami a Baszkowem, większy zaś ich kompleks utworzono koło osady Rochy. Dalej na płd., już poza zasięgiem opisu, leży największy w Europie kompleks stawów milickich.

Nietypowym elementem są bardzo liczne (25 tys.?) maleńkie zbiorniki wodne, występujące między Krotoszyńskiem a Koźminem, a zwłaszcza na płn.wsch. od Krotoszyńska. Znajdują się wyłącznie na polach i na ogół rośnie wokół nich kępa zieleni. Dawniej brano je za „oczka” polodowcowe, choć są prawdopodobnie tworem sztucznym, powstałym wskutek wybierania marglu.

Charakterystyczne dla tego terenu są ubogie zasoby wód powierzchniowych. Ma to niekorzystny wpływ na tutejsze rolnictwo, a w przypadku silnie rozwiniętej hodowli zwierząt powoduje wręcz zjawisko deficytu wody. W pewien sposób zaradzono temu poprzez budowę wodociągów zbiorowych, również na terenach wiejskich.

Roślinność w przeważającej mierze występuje w formie sztucznych, monokulturowych zbiorowisk upraw rolnych, stworzonych przez ludzi na dobrych gruntach ornych. Ciekawsze i bardziej zróżnicowane typy roślinności znaleźć można na obszarach leśnych oraz w parkach, które niestety są przeważnie zdevastowane.

Na szczególną uwagę zasługują tutejsze lasy, zwłaszcza liściaste, potocznie zwane dąbrowami krotoszyńskimi. Na żyznych siedliskach lasu świeżego osiągają one bardzo dobre przyrosty i wysoką jakość drewna. Dominują lasy typu kwaśnej dąbrowy; stosunkowo dużo jak na Wielkopolskę jest też drzewostanów grądowych – dębowo-grabowych z domieszką buków, klonów, wiązów, jaworów i jesionów. Bory sosnowe i mieszane występują o wiele rzadziej,

natomiast w obniżeniach, zwłaszcza w dolinach cieków, rosną lasy łąkowe (głównie olszyny).

Najbardziej wartościowy jest duży (o pow. ponad 5 tys. ha) i zwarty kompleks leśny między Rozdrażewem a Raszkowem, złożony głównie z drzewostanów grądowych przekraczających niekiedy wiek 150 lat. Dwie trzecie składu gatunkowego tego lasu to dęby, z domieszką głównie grabów i buków. Dęby osiągają tu znakomite rezultaty hodowlane – w wieku 140 lat mają przeciętnie wys. 29 m i obwód pnia 148 cm. W warstwie krzewów spotyka się graby i kruszyny. Z roślin runa na uwagę zasługuje przede wszystkim trawa turzyca drżączkowata; z innych rzadkich roślin stwierdzono tu trawę perlówkę jednokwiatową, byliny gwiazdnicę wielkokwiatową, żankła zwyczajnego, groszka zwyczajnego, dzwonka pokrzywolistnego i zerwę kłosową, kokoryczkę wielokwiatową oraz storczyki: listerę jajowatą, gnieźnika leśnego i podkolana zielonawego (2 ostatnie są chronione). Przy spoistym i nieprzepuszczalnym podłożu opady powodują tutaj zjawisko nadmiaru wilgoci w wierzchniej warstwie gleby, co sprawia, że poruszanie się po tym terenie, poza nielicznymi utwardzonymi drogami, może być uciążliwe.

Lasy na płd. i płd.zach. od Krotoszyna są bardziej urozmaicone – mniej więcej po połowie występują tu siedliska borowe i leśne. Mają one niższą wartość przyrodniczą i hodowlaną, niemniej i tu można znaleźć ciekawe fragmenty. To na tym terenie położone są wszystkie tutejsze rezerваты. Dwa z nich chronią charakterystyczne, ciekawe zespoły leśne („Dąbrowa Smoszew” i „Dąbrowa koło Biadek”).

W omawianych kompleksach leśnych stwierdzono występowanie ok. 90 typów zbiorowisk roślinnych oraz ponad 20 gatunków roślin chronionych. Dla najciekawszych z nich utworzono rezerваты florystyczne: „Baszków” (paproć długosz królewski) i „Miejski Bór” (wiciokrzew pomorski i wawrzynek wilczełyko).

Fauna tego terenu nie odbiega zbyt od innych okolic Wielkopolski. W rozległych kompleksach

leśnych żyją liczne jelenie, sarny, daniela, dziki, kuny i lisy. Na polach spotkać można zające, kuropatwy i ostatnio coraz liczniejsze sarny. Bogaty jest świat ptaków – stwierdzono występowanie tu 92 gatunków, w tym 78 uznanych za lęgowe. Z rzadkich ptaków odnotowano na tym terenie bociana czarnego, kobuza, żurawia, kruka (5-6 par) oraz gatunki występujące na polach: przepiórkę, świergotka łąkowego, ortolana, potrzuszcza.

Ochrona przyrody

Intensywne użytkowanie rolnicze terenu, a także procesy urbanizacyjne na obszarach miast doprowadziły do znacznego przekształcenia środowiska naturalnego. Dlatego bardzo ważnym zadaniem jest racjonalnie prowadzona ochrona przyrody, mająca na celu zachowanie dla przyszłych pokoleń wartościowych jej elementów, charakterystycznych lub rzadkich zbiorowisk, roślin i zwierząt.

Skupiskami wysokiej zieleni na obszarach rolniczych są **parki wiejskie** i **podworskie**. Na terenie miasta i gminy Krotoszyn lepiej lub gorzej przetrwało do naszych czasów 14 parków, a na opisanych w tej publikacji skrawkach terenów przyległych – 7 dalszych tego rodzaju obiektów. Żałować należy, że tylko 2 z nich (w Baszkowie i Krotoszynie) formalnie wpisano do rejestru zabytków.

Znaczna część opisywanego terenu objęta jest **obszarem chronionego krajobrazu „DĄBROWY KROTOSZYŃSKIE”**, obejmującego pow. 55 800 ha (w tym 28% lasów). Celem jego utworzenia było zachowanie form krajobrazowych charakterystycznych dla pld. Wielkopolski, zwłaszcza wartościowych lasów liściastych i mieszanych oraz ich otoczenia.

Najwyższą zastosowaną tu formą ochrony szczególnie cennych obiektów przyrodniczych są **rezerwaty przyrody**. Na opisywanym terenie znajdują się 2 rezerwaty florystyczne i 2 leśne.

„BASZKÓW” – rezerwat florystyczny o pow. 3,97 ha, utworzony w 1959 r. w kompleksie leśnym na pld.zach. od Krotoszyna, na terenie gminy Zduny. Ochroną objęto fragment boru mieszanego wilgotnego i miejscami świeżego po pld. stronie szosy Konarzew–Baszków, rosnącego na glebach typu murszowego. Występuje tu obficie, podlegający ochronie gatunkowej, długosz królewski – największa krajowa paproć, której liście w sprzyjających warunkach osiągają dł. do 2 m. Rezerwat uważany jest za drugie co do wielkości stanowisko długosza w Wielkopolsce.

„DĄBROWA KOŁO BIADEK KROTOSZYŃSKICH” – rezerwat leśny o pow. 16,62 ha, utworzony w 1963 r. Położony jest między wsiami Biadki i Chruszczyń, w pln. części kompleksu leśnego leżącego na terenie gminy Ostrów Wlkp. Ochronie poddano fragment dąbrowy charakterystycznej dla pld. Wielkopolski, z pomnikowymi okazami dębów w wieku ponad 250 lat i domieszką 160-letnich sosen. Na małej powierzchni stwierdzono zróżnicowane typy siedlisk; obok lasu świeżego, zajmującego największy obszar, występują tu też: las wilgotny, bór mieszany świeży i ols.

„DĄBROWA SMOSZEW” – rezerwat leśny o pow. 13,46 ha, utworzony w 1963 r. Znajduje się przy Leśnictwie Smoszew, na skraju kompleksu leśnego rozciągającego się na pld. od Krotoszyna, w granicach gminy Krotoszyn. Ochronie podlega w nim typowy fragment naturalnego lasu grądowego z płatami zbiorowisk lęgowych, utworzony przez dęby szypułkowe w wieku 130-140 lat i wysokości do 30 m, z domieszką sosen, grabów, olszy, wiązów, paklonów i buków. Dobrze rozwinięte jest też dolne piętro drzewostanów, podszyt i runo, w którym stwierdzono występowanie rzadkich roślin zielnych: jaskra kaszubskiego, podkolana zielonawego i łuskiewnika różowego.

„MIEJSKI BÓR” – rezerwat florystyczny o pow. 28,87 ha, utworzony w 1987 r. na terenie gminy

Krotoszyn, na skraju kompleksu leśnego przylegającego od pld. do granic miasta. Przeszło połowa obszaru chronionego to bór mieszany świeży; mniejszą powierzchnię zajmują las mieszany i bór świeży. Z drzew rosną tu głównie sosny, z domieszką brzoź, dębów szypułkowych i czerwonych, osik, modrzewi i jarzębiny. Powodem utworzenia rezerwatu było występowanie tu chronionych roślin: wawrzyńka wilczegotyka – niskiego krzewu zakwitającego wczesną wiosną – oraz wiciokrzewu pomorskiego – jednego z nielicznych polskich pnączy, występującego w pasie nadmorskim i obrastającego napotkane drzewa (jedyne stanowisko w woj. kaliskim). Na terenie rezerwatu odnaleziono 2 kurhany z epoki brązu (patrz s. 105).

Przygotowywane jest utworzenie na tym obszarze jeszcze jednego rezerwatu: torfowiskowego o nazwie „**MSZAR BOGDANIEC**” (pow. ok. 28 ha), położonego w kompleksie leśnym między Konarzewem a Baszkowem, w bezpośrednim sąsiedztwie rezerwatu „Baszków”.

Gospodarka

Obecne oblicze tego terenu to przede wszystkim wysoko postawione rolnictwo. Plony uprawianych tu roślin kształtują się na ogół wyżej od średniej wojewódzkiej, a szczególne znaczenie ma hodowla zwierząt (jest ona zwłaszcza rozwinięta w przyległej gminie Rozdrażew). Znacznie częściej niż gdzie indziej spotyka się tu fermy zwierząt futerkowych. Stosunkowo dużo uprawia się też roślin przemysłowych (głównie są to buraki cukrowe).

Przemysł skupiony jest prawie wyłącznie na terenie Krotoszyna, gdzie znajdują się zakłady branży elektromaszynowej (Wytwórnia Sprzętu Mechanicznego „Krotoszyn”), spożywczej (zakłady **mięsne**, **mleczarnia**, młyn, elewator, browar), drzewnej (tartak, fabryka mebli), lekkiej (zakład odzieżowy „Teomina”, spółdzielnia skórzana), ceramicznej (cegielnie i kaf-

larnie). Małym ośrodkiem przemysłowym są Zduny (m.in. z cukrownią), natomiast prawie pozbawione przemysłu jest miasteczko rolnicze Sulmierzyce. Z przedsiębiorstw istniejących na terenach wiejskich na uwagę zasługują duży tartak w Biadkach oraz niewielkie zakłady przetwórstwa rolnego i cegielnie.

Stalej poprawie ulegają warunki życia ludności. W miastach istnieje komunalna sieć wodociągowa i gazowa, a w Krotoszynie i Zdunach także kanalizacyjna. Rozległa instalacja wodociągowa powstała również na wsi – na terenie gminy Krotoszyn tylko same rurociągi rozdzielcze mają dł. 169 km. Dojazdy w obrębie Krotoszyna i najbliższej okolicy zapewnia komunalna komunikacja autobusowa.

Pod względem **statystycznym**^{*)} miasto i gmina Krotoszyn są czwartą co do liczby ludności jednostką administracyjną w woj. kaliskim. W mieście na pow. 22,55 km² zamieszkuje 28,4 tys. osób. Zatrudnienie znalazło tu 8,5 tys. osób, z czego prawie połowa pracuje w przemyśle.

Gmina Krotoszyn zajmuje pow. 236,10 km² i jest największą obszarowo gminą w województwie. Obejmuje 52 miejscowości podzielone na 29 sołectw, co świadczy o dużym rozproszeniu osadnictwa (najwięcej małych miejscowości w woj. kaliskim). Zamieszkuje ją 11,3 tys. osób. Ze względu na znaczną lesistość terenu (29,6%) gęstość zaludnienia na terenach wiejskich, wynosząca 48 osób na km², jest dość niska.

Grunty orne zajmują 57,8% powierzchni gminy, co jest wielkością zbliżoną do średniej wojewódzkiej. O wiele mniej jest natomiast tu łąk (4,9%), a zwłaszcza sadów (tylko 0,3%) i pastwisk (0,6% powierzchni). W zasiewach dominują zboża (67,2%), stosunkowo dużo jest wymagającej lepszych gleb upraw pszenicy. W stosunku do średniej znacznie mniej sadi się tu ziemniaków (tylko 7,0%), natomiast powierzchnia upraw roślin przemysłowych (12,6%) prawie trzykrotnie przekracza średnią wojewódzką.

^{*)} Wykorzystano dane z *Rocznika statystycznego woj. kaliskiego 1993*.

Według danych z połowy 1993 r. na terenie Krotoszyna były zarejestrowane 2623 jednostki gospodarcze, w tym 37 państwowych, 15 komunalnych i 2571 prywatnych. W gminie działało 571 przedsiębiorstw, w tym 549 prywatnych.

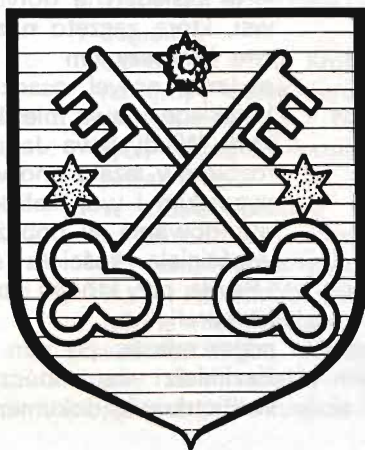
W Krotoszynie działało w 1994 r. 7 przedszkoli, 7 szkół podstawowych oraz szkoły średnie: liceum, 3 zespoły szkół zawodowych i filia Zespołu Szkół Rolniczych z Koźmina. Istniała też szkoła muzyczna I stopnia i Społeczne Ognisko Muzyczne, a także Poradnia Psychologiczno-Pedagogiczna. Na terenie gminy było 11 szkół podstawowych i 9 przedszkoli.

KROTOSZYN

Miasto i siedziba gminy miejsko-wiejskiej w woj. kaliskim. Ośrodek przemysłu spożywczego, elektromaszynowego, lekkiego, drzewnego i ceramicznego; ważny węzeł komunikacyjny (linie kolejowe Jarocin–Oleśnica i Ostrów Wlkp.–Leszno, szosy Jarocin–Wrocław, Ostrów Wlkp.–Rawicz i do Ostrzeszowa). Centrum obszaru rolniczego o dobrych jak na Wielkopolskę glebach, charakteryzującego się wysokim poziomem produkcji rolnej (zwłaszcza zwierzęcej). Ośrodek szkolnictwa.

Nazwa miasta jest pochodzenia dzierzawczego od imienia *Krotosz* lub *Krotocha*, które z kolei wywodzi się od staropolskiego *krotki* = łagodny, pokorny. W herbie na niebieskim tle 2 skrzyżowane klucze św. Piotra (jednego z patronów pierwszej fary krotoszyńskiej), po bokach 2 sześcioramienne złote gwiazdy,

a u góry – srebrna rozeta, które przeniesiono z jednej z odmian herbu Doliwa (Rozdrażewskich, właścicieli miasta w XVI-XVII w.).

Według *Wspomnień Wielkopolski* Edwarda Raczyńskiego w *odległych bardzo czasach miał pod Krotoszynem mieszkać znany w całej okolicy szlachcic, którego syn w Krotoszynie osiadł. Lud miejscowy „grodem syna” nazwał mieszkanie jego, i ztąd z czasem przez zepsute wymawianie, utworzyło się dzisiejsze miejsca nazwisko: Krotoszyn.*

Kalendarium dziejów miasta

- 3200-1800 p.n.e. najstarsze ślady osadnictwa na terenie dzisiejszego Krotoszyna, pochodzące z neolitu (młodszej epoki kamienia)
- 1405 pierwsza wzmianka pisana o wsi *Crothoszino*
- 1414 najstarsza informacja o mieście, założonym przez Wierzbietę Krotoskiego herbu Łódzia (wcześniej uczestnika bitwy pod Grunwaldem) na terenie osad Banów (Bonów), Oraczewice i Rybaki – w sąsiedztwie dotychczasowej wsi, którą zaczęto nazywać Starym Krotoszynem
- 1415 nadanie nowej osadzie magdeburskiego prawa miejskiego przez króla Władysława Jagiełłę; aż do rozbiorów leżało ono w powiecie pyzdrskim i woj. kaliskim
- 1419 ufundowanie w pobliżu siedziby właściciela kościoła św. Piotra i Pawła, przy którym istniała szkoła parafialna
- 1453 pożar miasta; po nim 2 VII król Kazimierz Jagiellończyk wydał w Piotrkowie dokument dla Kro-

- toszyna, potwierdzający prawa miejskie, wyjaśniający pewne za-
 wiłości prawne i ustanawiający *tar-
 gi tygodniowe co wtorek, a rocz-
 nych jarmarków 3 [...] po 3 dni*
- 1458 Krotoszyn zobowiązano do wysta-
 nia na wyprawę malborską 2 pie-
 szych żołnierzy, a więc zaliczał się
 do miast bardzo małych (Koźmin
 wystawiał 20 żołnierzy, Kobylin
 – 10, Zduny – 2)
- przed 1526 przejście miasta na Niewieskich
 herbu Pomian (od 1453 r. byli
 współwłaścicielami Krotoszyna)
- 1570-1685 miasto w rękach rodziny Rozdra-
 żewskich herbu Doliwa, należącej
 do najbogatszych w Wielkopolsce
 (w okolicy ich własnością był też
 Rozdrażew, Lutogniew, Benice,
 Kobierno, Tomnice, Dąbrowa, Du-
 rzyn, Biadki i Gorzupia); w okresie
 reformacji kasztelan poznański
 Jan Rozdrażewski popierał braci
 czeskich
- 1579 dla przyspieszenia rozbudowy
 miasta Jan Rozdrażewski nadał
 mu różne przywileje i dobra, m.in.
 cegielnię
- 1628 osiedlenie się w Krotoszynie spo-
 rej grupy uciekinierów wyznania
 protestanckiego z Niemiec obję-
 tych wojną 30-letnią
- 1638 pożar miasta
- 1656 w czasie „potopu” szwedzkiego
 w lasach pod miastem ukrywały
 się oddziały partyzanckie, liczące
 do 4 tys. osób (głównie chło-
 pów); zwalczające je wojska
 szwedzkie gen. Wrzesowicza złu-
 piły i 5 VII spaliły miasto (z wy-
 jątkiem przedmieścia koźmińskie-

- go), które potem długo odbudowywano
- 2 poł. XVII w. Krotoszyn otoczono wałem ziemnym z 3 bramami i fosą (umocnienia te zlikwidowano pod koniec XVIII w.)
- 7 X 1690 spalono na stosie Zofię Kowalkę, jej siostrę Magdę Sobkową i Zofię Bojadłową z Rozdrażewa, posądzone o czary i przedtem torturowane
- 1692 właścicielem miasta został Franciszek Zygmunt Gałęcki herbu Junosza – generał-adiutant wojsk królewskich i kuchmistrz koronny, później kolejno kasztelan kaliski i poznański, wojewoda inowrocławski, kaliski i poznański
- 28 VI 1712 w czasie wojny północnej oddział starosty rawskiego Jana Grudzińskiego, stronnika króla Stanisława Leszczyńskiego (kilka tysięcy żołnierzy), wskutek szczupłości sił nie mogący podjąć akcji zaczepnej, został pobity pod miastem przez popierające króla Augusta II wojska polsko-saskie pod dowództwem Brzuchowieckiego
- 1725-51 miasto należało do Józefa Potockiego herbu Pilawa, wojewody kijowskiego i hetmana wielkiego koronnego (najbogatszego magnata Rzeczypospolitej wywodzącego się z jej wschodnich ziem), a później jako dożywocie do wdowy po nim – Ludwiki z Mniszchów
- 15 VIII 1728 Józef Potocki wydał statut miejski *porządkiem zwany*, w 43 punktach szczegółowo regulujący życie miasta (po półtora roku poszerzony o dalszych 17 artykułów)

- poł. XVIII w. miasto liczyło 4 tys. mieszkańców; na przedmieściach istniało ok. 50 wiatraków
- 1767 zjazd szlachty wielkopolskiej, zakończony zawiananiem 27 V konfederacji sprzeciwiającej się reformom
- 19-22 VII 1774 kolejny wielki pożar niszczy prawie całą zabudowę Rynku i wsch. części miasta
- 1779 przez podstawione osoby dobra krotoszyńskie zakupił król pruski Fryderyk II; na najstarszym zachowanym planie Krotoszyna oprócz zabudowy miejskiej i rezydencji właścicieli widoczna jest manufaktura (folusz i farbiarnia) w rejonie zbiegu obecnych ulic Kobylińskiej i Mickiewicza oraz duży staw farbiarski między zakładem a klasztorem trynitarzy
- 1788 w mieście pracowało 16 warsztatów sukienniczych
- 1793 w II rozbiórce Polski przejście pod zabór pruski; wprowadzenie obcej administracji, utworzenie powiatu krotoszyńskiego
- 1800 Krotoszyn liczył 4318 mieszkańców
- 1819 przejście miasta i okolicznych dóbr w ręce księcia Karola von Thurn und Taxis z Ratyzbony jako odszkodowanie za dochody z poczty w Nadrenii; z czasem pojawiło się pojęcie tzw. księstwa krotoszyńskiego (*Fürstenthum Krotoschin*), obejmującego także Sulmierzyce, Odolanów, 48 wsi, kilka folwarków i rozległe lasy; pod opieką niemieckich właścicieli nastąpiła stopniowa germanizacja miasta

- 1836 powstała szkoła powiatowa (*Kreisschule*) – pierwsza w mieście szkoła średnia, w 1854 r. przekształcona w gimnazjum
- 1841 kolejny wielki pożar, po którym rozpoczęto w mieście na szerszą skalę wznosić domy murowane
- 30 III 1848 zajścia w obozie Grzegorza na Nowym Rynku: Niemcy i Żydzi atakowali obradujący komitet polski; uratował go oddział wojskowy, ale Polacy musieli przenieść swą działalność do Koźmina
- 1852 miasto liczyło 7787 mieszkańców i było czwarte co do wielkości w rejencji poznańskiej; rozwijał się w nim przemysł (m.in. browar i cegielnia parowa)
- 1865 uruchomiono gazownię miejską
- 1871 założenie Towarzystwa Przemysłowego -św. Józefa – zasłużonej organizacji gospodarczej, działającej również na polu narodowym; później powstały inne stowarzyszenia, które skutecznie podtrzymywały ducha polskiego w okresie nasilonej germanizacji
- 1872 powstał polski bank spółdzielczy
- 30 VI 1875 uruchomienie linii kolejowej Jarocin–Oleśnica, dzięki której rozpoczął się okres intensywniejszego rozwoju miasta
- 1 X 1888 otwarto linię kolejową Leszno–Ostrów Wlkp.
- koniec XIX w. rozbudowa miasta w wyniku rozwoju gospodarczego; Krotoszyn uważano za ośrodek dobrze uprzemysłowiony
- 1896 powstało koło „Sokoła” – towarzystwa gimnastycznego (najstarszej organizacji sportowej w mieście)

- cie), ale także stowarzyszenia o charakterze narodowym
- 1901 początki budownictwa spółdzielczego; uruchomienie wodociągu zasilanego ze źródeł podziemnych na pld. od miasta
- 1908 otwarto seminarium nauczycielskie (później liceum pedagogiczne), kształcące nauczycieli (z przerwą w latach 1914-21 i 1939-45) do 1970 r.
- 1910 w Krotoszynie mieszkały 13 064 osoby
- 7 XII 1918 powstała polska organizacja harcerska
- 1 I 1919 oswobodzenie miasta przez kompanię powstańców z Pleszewa, wspieranych przez pociąg pancerny „Poznańczyk”; przez cały okres powstania wielkopolskiego istniało zagrożenie miasta od południa (najsilniejszy atak niemiecki 16 II)
- 1919-39 zmniejszone znaczenie gospodarcze miasta, stagnacja w przemyśle związana z przygranicznym położeniem
- 1920 założenie spółdzielni budowlano-mieszkaniowej
- 1921 po stratach wojennych i wyjeździe znacznej liczby Niemców zaludnienie miasta spadło do 11 065 osób
- 1927 przejęcie przez Skarb Państwa dóbr krotoszyńskich – przekazanie terenów leśnych Lasom Państwowym, parcelacja znacznej części gruntów rolnych
- 1928 uruchomienie elektrowni miejskiej
- 1931 miasto zajmowało obszar 22,13 km² i liczyło 12 962 mieszkańców

- 1939 zaludnienie Krotoszyna wzrosło do 14 135 osób
- 1 IX 1939 od wczesnego rana ostrzeliwanie Krotoszyna przez artylerię niemiecką z rejonu Cieszkowa (uszkodzono kościół farny, budynki sądu i poczty oraz szereg domów mieszkalnych), a następnie natarcie odparte na przedpolu miasta przez żołnierzy 56 pułku piechoty; po wycofaniu polskich oddziałów Niemcy zajęli miasto 3 dni później; w koszarach utworzono obóz przejściowy dla jeńców polskich, przez który przeszło 4,5 tys. uwięzionych żołnierzy
- 2 IX 1939 zbombardowanie w Kole pociągu z ewakuowanymi mieszkańcami Krotoszyna (zginęło ok. 300 osób)
- 1939-45 okupacja hitlerowska – intensywna germanizacja Krotoszyna, dyskryminacja i eksterminacja ludności polskiej; w mieście istniało więzienie karno-śledcze; z powiatu krotoszyńskiego wysiedlono łącznie 9722 osoby; już w X 1939 konspiracyjnie reaktywowano działalność harcerską (4 drużyny, 8 zastępów), później powstała komórka Armii Krajowej (od jesieni 1941 r. w Krotoszynie była siedziba inspektoratu AK „Kwiaciarnia”), w ramach której w 1943 r. odtworzono zręby organizacyjne 56 pułku piechoty; prowadzono tajne nauczanie, którym objęto 490 uczniów
- 23 I 1945 oswobodzenie miasta przez oddziały 4 armii pancerniej 1 Frontu Ukraińskiego, przy współudziale ponad 50 miejscowych ochotni-

	ków (3 z nich poległo); na zachód od Krotoszyna szereg zaciętych potyczek oddziałów pancernych radzieckich i niemieckich
1945-47	w okresie zagospodarowywania Ziemi Odzyskanych Krotoszyn sprawował początkowo patronat nad pobliskim Miliczem, a później nad Gorzowem Wlkp. (wspólnie z Wągrowcem) i Pyrzycami; z miasta i powiatu wyjechało tam 2 tys. osób
1946	miasto liczyło 13 748 mieszkańców
1956	rozpoczęcie wznoszenia osiedla w rejonie ulic Wiśniowej i Robotniczej, które zapoczątkowało szeroko później rozwinięte budownictwo jednorodzinne w mieście
1961	uruchomienie dużej proszkowni mleka
1964	zaludnienie Krotoszyna przekroczyło 20 tys. osób
1973	utworzenie gminy Krotoszyn
29 VIII 1974	otwarto Dom Usług przy ul. Słodowej
23 I 1975	oddanie do użytku nowej, obszernej siedziby biblioteki przy ul. Benickiej (w 1986 r. otrzymała ona imię Arkadego Fiedlera, znanego podróżnika i pisarza)
1975	likwidacja powiatu krotoszyńskiego; miasto włączono do nowo utworzonego woj. kaliskiego i powiązано z gminą w jedną jednostkę administracyjną
1976	otwarcie szkoły muzycznej
28 IV 1978	rozpoczęły kursowanie autobusy miejskie

- 1982 przekazanie do użytku hali sportowo-widowiskowej LKS „Ceramik”
- 24 IX 1987 rozpoczęły kursowanie pociągi elektryczne do Ostrowa Wlkp.; później zelektryfikowano linie do Jarocina i Oleśnicy
- 1994 Krotoszyn liczy 29 tys. mieszkańców i jest trzecim co do wielkości miastem woj. kaliskiego; jego obszar wynosi 2255 ha, a w granicach miasta leży też 124 ha terenów leśnych

Z Krotoszynem związani byli (patrz s. 97-103): Władysław Bolewski, Ludwik Kaczyński, Józef Kaj, Stefan Kurzawski, Marian Langiewicz, Hieronim Ławniczak, Wawrzyniec Mazany, Antoni Mierzyński, Franciszek Pukacki, Helena Robińska, Otto Roquette, Kazimierz Szkaradek (Krotoski).

Dzień dzisiejszy miasta

Największym zakładem przemysłowym Krotoszyna jest Wytwórnia Sprzętu Mechanicznego „Krotoszyn”, wytwarzająca podzespoły i części do maszyn i urządzeń transportowych, zatrudniająca 1400 osób. Wywodzi się ona z fabryki maszyn i *leżarni* żelaza, założonej w 1877 r. Początkowo produkowano w niej maszyny i narzędzia rolnicze oraz odlewy do urządzeń dla przemysłu rolno-spożywczego. Po 1945 r. prowadzono też naprawę traktorów. W latach pięćdziesiątych podjęto kooperację w zakresie wytwarzania podzespołów dla przemysłu motoryzacyjnego, głównie wymagających precyzyjnej obróbki tulei cylindrowych (eksportowanych od 1968 r.). Podjęcie szerokiej współpracy krajowej i zagranicznej, m.in. z koncernem „Volvo”, wywołało konieczność powiększenia fabryki, a w końcu budowę nowego zakładu, który w latach 1974-76 powstał za torami kolejowymi przy ul. Raszkowskiej.

Zakład odzieżowy początkowo nosił nazwę „Kro-tex”, potem był oddziałem łódzkiego „Teofilowa”, a od 1993 r. jest samodzielnym przedsiębiorstwem „Teomina”. Produkuje konfekcję damską. Oprócz sta-rego obiektu pokoszarowego przy ul. Mickiewicza, użytkuje nowe pomieszczenia przy ul. Ceglarskiej, oddane do użytku w 1976 r. Do przemysłu lekkiego zalicza się także spółdzielnia skórzana „Asko”.

Krotoszyński „Cerabud”, do którego należało kilkadziesiąt cegielni i kaflarni z terenu województw kaliskiego i leszczyńskiego, było przez pewien czas największym w Polsce przedsiębiorstwem ceramiki budowlanej (15% produkcji krajowej). Obecnie stara się pokonać trudności związane z ogólnokrajowym kryzysem budownictwa.

Duże i szeroko znane zakłady mięsne zostały ostatnio sprywatyzowane. Istniejący od końca XIX w. browar należy obecnie do spółki „Browary Wielkopolski”. Działa też mleczarnia spółdzielcza, w ramach której od 1961 r. pracuje duża proszkownia mleka. Zakład wylęgu drobiu należy do zakładów drobiarskich z Ostrowa. Dawny POM po sprywatyzowaniu poszerza dotychczasową produkcję metalową o inne branże. Spółdzielnia „Jutrzenka” produkuje głównie specjalistyczne elementy elektrotechniczne i telekomunikacyjne.

Niedaleko dworca kolejowego znajduje się duży tartak, założony w 1880 r., obecnie oddział Zakładu Przemysłu Drzewnego z Biadek. W mieście ma też siedzibę Nadleśnictwo, administrujące kompleksami wartościowych lasów liściastych i mieszanych o pow. 19 400 ha. Najcenniejsze są drzewostany dębowe, a dla uzyskania wysokich cen na dębinę organizuje się nawet aukcje z udziałem kupców zagranicznych. Do branży drzewnej należy też fabryka mebli „Stark”.

Miasto jest znaczącym ośrodkiem szkolnictwa, obejmującego 7 szkół podstawowych, a zwłaszcza rozwinięte szkolnictwo średnie (m.in. liceum ogólnokształcące, technika: chemiczne, elektryczne, mleczarskie, ochrony środowiska, odzieżowe, przemysłu

mięsnego, liceum ekonomiczne, ceramiczne studium zawodowe).

W ostatnich kilkudziesięciu latach powstało w Krotoszynie wiele nowych domów mieszkalnych – zarówno bloków, jak i domów jednorodzinnych. Przebudowano ulice wylotowe, częściowo eliminując ruch kołowy w centrum. Czynione są starania o poprawę warunków życia mieszkańców. Powstały nowe dworce PKP i PKS. Istnieje komunikacja miejska, obsługująca również okolice Krotoszyna. Od kilku lat stare rury gazowe wymieniane są na nowe, wykonane ze sztucznego tworzywa. Powstaje oczyszczalnia ścieków, w której budowana jest obecnie część biologiczna. Miasto realizuje program ochrony środowiska do 1997 r., w ramach którego wyeliminowano już szkodliwe wpływy zakładów przemysłowych.

Zwiedzanie miasta

Układ urbanistyczny Krotoszyna jest skomplikowany i przechował do naszych czasów wiele elementów rozwoju historycznego. Miasto założono przy jednym ze szlaków handlowych ze Śląska do Wielkopolski i Pomorza, na obszarze jakby wyspa nieco wyniesionym ponad otaczające wody i mokradła, które z czasem zamieniono na stawy; ich położenie można łatwo odtworzyć, obserwując nieduże różnice poziomu terenu. Wcześniej istniały tu niewielkie osady, z których Banów (Bonów) lokalizuje się tam, gdzie Rynek i ul. Kaliska, Oraczewice – w miejscu pałacu właściciela, a Rybaki – na pld. od fary. Miasto nigdy nie miało murowanych obwarowań, a ochronę zapewniały stawy i fosy, uzupełnione wałami ziemnymi i częstołami. Do XVIII w. istniały 3 bramy miejskie: Kaliska, Koźmińska i Zdunowska.

Ośrodkiem miasta jest Rynek, o kształcie prawie regularnego prostokąta (93-103 na 132-140 m). Został wytyczony zapewne po pożarze pierwotnej zabudowy, który miał miejsce w 1453 r. Wybiega z niego 6 ulic o niesymetrycznym ułożeniu wywoła-

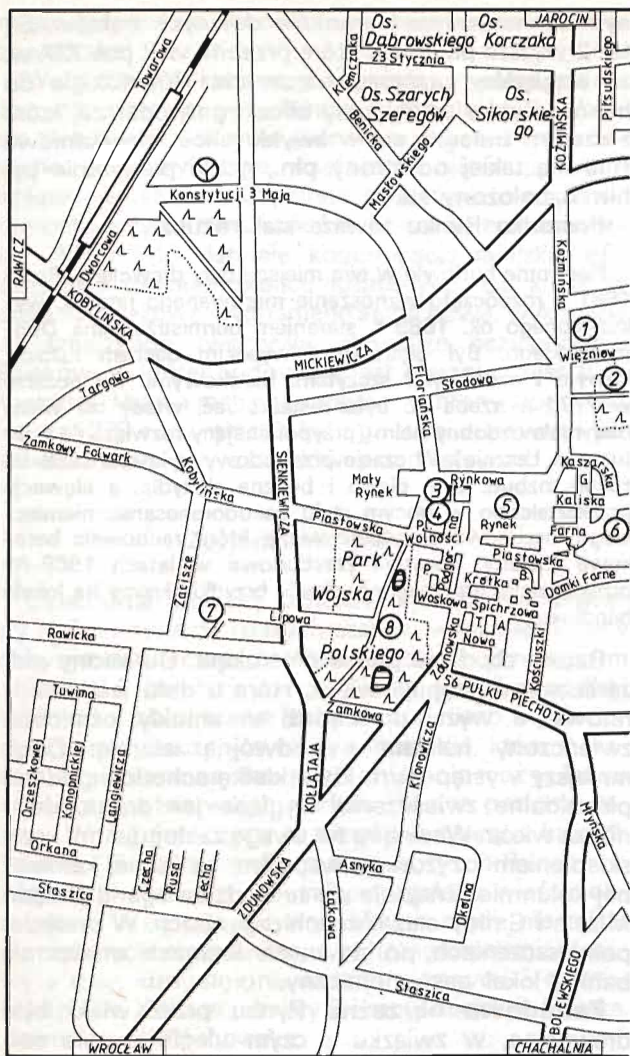
nym zachowaniem kierunków dawnych traktów. Są też 2 węższe przejścia, które przebito w 2 poł. XIX w. ze względów przeciwpożarowych. Równolegle do boków Rynku przebiegały uliczki gospodarcze, które z czasem zmieniły się w zwykłe ulice mieszkaniowe (nie ma takiej od strony pñ., gdzie pierwotnie był blisko położony staw).

Pośrodku Rynku zawsze stał **ratusz**.

Pierwotne budowle w tym miejscu były drewniane. Przed 1661 r. rozpoczęto wznoszenie murowanego ratusza, wykończonego ok. 1689 r. staraniem burmistrza Jana Dobrowolskiego. Był piętrowy z wysokim dachem naczółkowym i ozdobnymi szczytami barokowymi. Po pożarze w 1774 r. trzeba go było restaurować, wtedy też wieża otrzymała ozdobny hełm (przypominający rozwiązanie z ratusza w Lesznie). W czasie przebudowy w latach 1898-99 został rozbud. o II piętro i boczne skrzydła, a elewacje przekształcono w obcym stylu pseudorenesansu niemieckiego; uszanowano jedynie wieżę, która zachowała barokowe kształty. Ostatnia przebudowa w latach 1968-69 przekształciła otaczające budowlę brzydkie kramy na lokale handlowe.

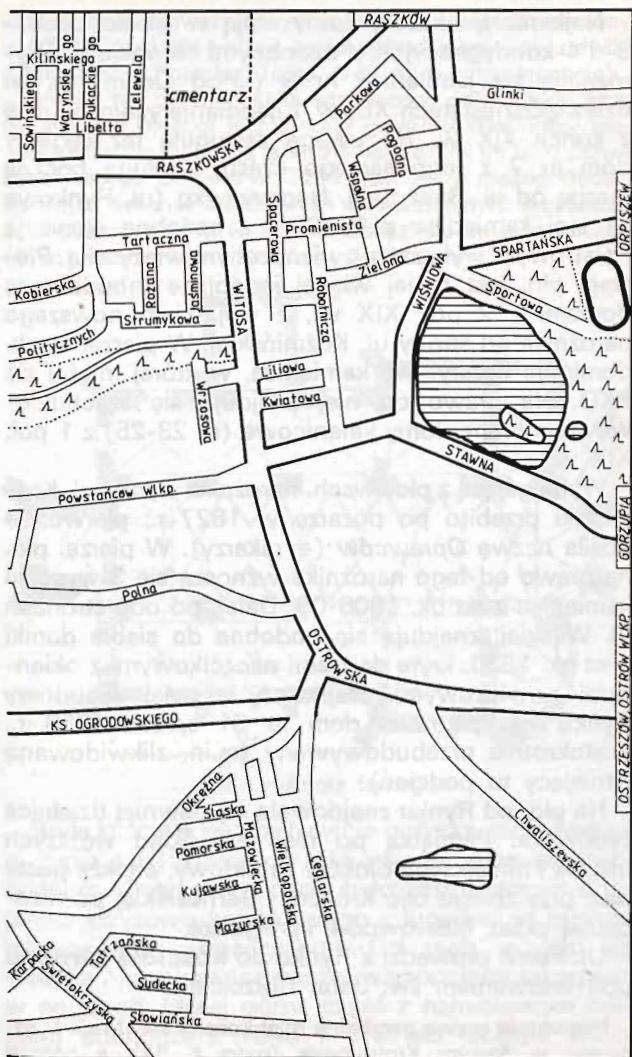
Ratusz zbud. na planie prostokąta. Od strony pñd. ze ściany występuje wieża, która u dołu jest kwadratowa, a wyżej przechodzi w smukły ośmiobok zwieńczony hełmem z podwójną latarnią. Obok mniejszy występ muru kryje klatkę schodową, której piramidalne zwieńczenie wygląda jak druga, dużo niższa wieża. Wewnątrz na uwagę zasługuje hol kryty sklepieniem krzyżowym wspartym na jednej kamiennej kolumnie. Znajduje się tu siedziba agend Urzędu Miasta i Gminy oraz różnych organizacji. W przebud. pomieszczeniach po dawnych kramach mieści się bank i lokal gastronomiczny.

Zabudowa obrzeżna Rynku przez wieki była drewniana, w związku z czym uległa prawie całkowitemu zniszczeniu w czasie wielkiego pożaru w 1774 r. Później budowano tu już na ogół z cegieł. W końcu XIX w., w okresie rozwoju miasta, przebudowywano istniejące domy na okazalsze, powstało też wiele nowych kamienic.

Plan centrum Krotoszyna

1 – Dom drewniany, 2 – kościół św. Fabiana i Sebastiana, 3 – dawny klasztor (Muzeum), 4 – kościół św. Piotra i Pawła, 5 – ratusz, 6 – kościół farny św. Jana Chrzciciela, 7 – kościół poewangelicki św. Andrzeja Boboli, 8 – pałac

Ulice: A. — Garncarska, B. — Poboczna, G. — Gołębia, K. — Piekarska,
P. — Poprzeczna, S. — Skośna, T. — Studzienna

Najbardziej okazałe domy stoją w pierzei zach. – 3- i 4-kondygnacyjne, z ozdobnymi elewacjami. Wyodróżniają się kamienice nr 3 („Pod Orłem”) z lat dziewięćdziesiątych XIX w. i neomanierystyczna nr 6 z końca XIX w. Na uwagę zasługuje też ceglany dom nr 7 z tego samego czasu, z długą boczną fasadą od ul. Rynkowej. Naprzeciwko (ul. Rynkowa 2) stoi kamienica z 1892 r., z ozdobną elewacją i piętrowym wykuszem zwieńczonym wieżyczką. Pierzeja póln. jest mniej więcej jednolicie zabudowana domami z 2 poł. XIX w., z wyjątkiem nowszego narożnika od strony ul. Koźmińskiej. W pierzei wsch. dominuje bezstylowa kamienica, w której mieści się PKO. Na prawo od niej znajdują się szachulcowo-murowane domy kalenicowe (nr 23-25) z 1 poł. XIX w.

Wybiegającą z pld.-wsch. narożnika Rynku ul. Kościuszki przebito po pożarze w 1827 r.; pierwotnie nosiła nazwę *Oprawców* (= rakarzy). W pierzei pld. na prawo od tego narożnika wznoszą się 3 wysokie kamienice z lat ok. 1906-09. Dalej, po obu stronach ul. Wąskiej, znajdują się podobne do siebie domki z lat ok. 1830, kryte dachami naczółkowymi z okienkami powiekowymi. Najstarszy z całej zabudowy Rynku jest piętrowy dom nr 31 sprzed 1753 r., wielokrotnie przebudowywany (m.in. zlikwidowano istniejący tu podcień).

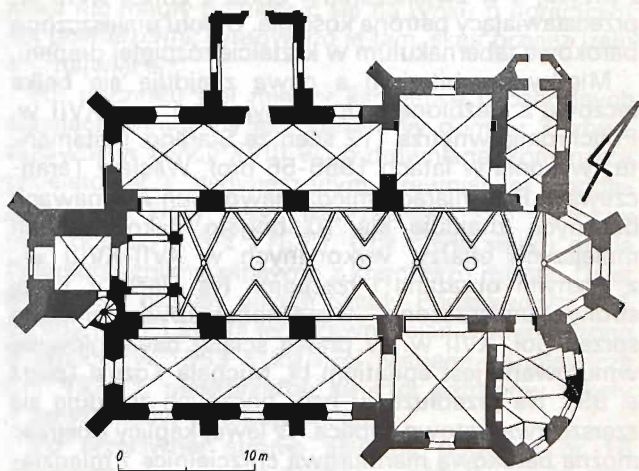
Na pld. od Rynku znajdowała się dawniej dzielnica żydowska. Pamiątką po niej jest układ węższych uliczek i mniejszych bloków zabudowy, a także pusty plac przy zbiegu ulic Krótkiej i Garncarskiej po rozebranej przez hitlerowców synagodze.

Ul. Farna prowadzi z Rynku do **kościółka farnego** pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela.

Pierwotnie prawa parafialne miał kościół św. Marii Magdaleny w Starym Krotoszynie (patrz s. 52), a później św. Piotra i Pawła (s. 40). W latach 1592-97 Jan Rozdrażewski wzniósł na wsch. od Rynku nowy kościół dla braci czeskich. W 1601 r. żona fundatora Katarzyna z Potulickich, wrogo usposobiona do innowierców, przekazała świątynię katolikom. Przeniesiono do niego siedzibę parafii i od tego

czasu jest on najważniejszym kościołem miasta. Zniszczony w 1774 r. w czasie pożaru, został odbud. staraniem Ludwika z Mniszchów Potockiej (data 1782 na bocznej kruchcie).

Kościół ten był ośrodkiem istniejącego od średniowiecza dekanatu w obrębie archidiecezji gnieźnieńskiej, który stanowił enklawę otoczoną terenami należącymi do biskupstwa poznańskiego. Dopiero w 1925 r. usunięto tę niedogodność, poddając dekanat krotoszyński zwierzchnictwu arcybiskupów poznańskich, a w 1992 r. znalazł się on w granicach nowo utworzonego biskupstwa kaliskiego.

Rzut kościoła farnego

Bryła kościoła jest tradycyjnie gotycka, trzynawowa w typie bazylikowym z nie wyodrębnionym prezbiterium. Jedyną nowością było zastosowanie sklepienia krzyżowo-kolebkowego z lunetami w miejsce tradycyjnego gwiaździstego. Od zach. wznosi się wysoka nietynkowana wieża, wzmocniona szkarpami w narożach, której górna część z namiotowym hełmem pochodzi z 1848 r. Na płd. ścianie wieży pozostały ślady trafień pocisków niemieckich z 1 IX 1939.

Wnętrze kościoła po raz ostatni odnawiano w latach 1983-85. Do dziś widoczna jest surowa prostota murów (nawet wejścia z prezbiterium do zakrystii

i dawnej kruchty nie mają ozdobnych portali, lecz są tylko zaznaczone prostym odcinkiem gzymsu), z czym zaskakująco kontrastuje przepych wyposażenia ruchomego. Uwagę zwraca przede wszystkim wspaniały manierystyczny ołtarz główny z lat ok. 1630-40, bogato zdobiony licznymi ornamentami i rzeźbami, jakby zbyt wielki dla wąskiego prezbiterium kościoła. W jego polu środkowym znajduje się wykonana w poł. XVII w. kopia antwerpskiego obrazu Rubensa *Zdjęcie z Krzyża*, a w zwieńczeniu – obraz z końca XVIII w. przedstawiający patrona kościoła. U dołu umieszczono barokowe tabernakulum w kształcie rozpiętej draperii.

Między prezbiterium a nawą znajduje się belka tęczowa z rzeźbioną grupą pasyjną z 1 poł. XVII w. Polichromię wnętrza (12 scen ze Starego Testamentu) wykonał w latach 1955-56 prof. Wacław Taranczewski. Przy filarach międzynawowych i w nawach bocznych znajduje się 10 bogato dekorowanych mniejszych ołtarzy, wykonanych w XVII-XVIII w., z licznymi obrazami i rzeźbami. Na filarze z lewej strony umieszczono wczesnobarokową ambonę sprzed poł. XVII w. W prawą ścianę nawy głównej wmurowane jest epitafium bł. Michała Kozala (patrz s. 99). Na przedłużeniu naw bocznych znajdują się szersze kwadratowe kaplice. W lewej kaplicy obejrzeć można barokową marmurową chrzcielnicę z miedzianą pokrywą i datą 1647, a w prawej kaplicy – renesansowy nagrobek fundatora kościoła (wykonany w latach ok. 1597-99) z leżącą postacią zmarłego w zbroi. Z tyłu obu naw bocznych umieszczono późnorenesansowe stalle z 1 poł. XVII w. i 2 barokowe konfesjonały z 1 poł. XVIII w. Na zewn. ścianie prezbiterium widnieje barokowe epitafium proboszcza Łukasza Dajewskiego, wystawione ok. 1730 r.

Po płd. stronie kościoła znajduje się ładna plebania z końca XIX w., w ogrodzie której rośnie białodrzew w obw. 430 cm.

Przy krótkiej ul. Kaliskiej na uwagę zasługują domy nr 4 i 6 z 1 poł. XIX w., kryte dachami z naczółkiem, oraz nr 14a – okazała kamienica z pocz. XX w. z ozdobnymi balkonami.

Po wsch. stronie najstarszej części miasta znajduje się al. Powstańców Wielkopolskich – długi na 500 m i bardzo szeroki (30-60 m) trakt prowadzący dawniej w kierunku Kalisza i Ostrowa. Jest to nietypowy element urbanistyczny, wzorowany być może na podobnym rozwiązaniu ze Zdun (występuje też w Sulmierzycach i Kobylinie). Szeroka ulica, z zajazdem i karczmą na końcu, przeznaczona była najprawdopodobniej na postój wozów przybywających na targ, które nie mogły pomieścić się na rynku o ograniczonej powierzchni; sytuowano ją tam, skąd przyjeżdżało ich najwięcej.

Na początku alei między kamienice o ozdobnych fasadach włączony jest szczytowy dom nr 3, zbud. zapewne w końcu XVIII w., o drewnianej konstrukcji szkieletowej z nadwieszonym drewnianym poddaszem, dziś kryty papą. Naprzeciwko stoi podobny niski domek nr 8 z 1783 r. Oba chylą się ku ruinie i niedługo znikną zapewne z krajobrazu miasta. Dalej wznosi się okazały gmach Szkoły Podstawowej nr 1 z 1902 r. (nr 13). Na jego zewn. ścianie umieszczono 2 tablice: w 1963 r. ku czci Mariana Langiewicza i w 1970 r. płaskorzeźbę ku czci patronów szkoły – powstańców wielkopolskich.

Po przeciwnej stronie alei, na budynku nr 18 (dawnym „Bazarze” z 1906 r. – ośrodku życia polskiego pod zaborami, obecnie Przedszkolu nr 3), tablice upamiętniają miejsce pierwszej zbiórki harcerskiej w 1918 r. i siedzibę Powiatowej Rady Ludowej w okresie powstania wielkopolskiego. Dalsza część zabudowy alei jest zróżnicowana (najokazalsza kamienica nr 31 ma datę 1900 na fasadzie), jedynie w końcowej części zachowały się starsze domy: nr 44 z 1816 r. o dachu naczółkowym, nr 48 z ok. 1820 r. z jednym naczółkiem i szczytowy domek nr 56 zapewne z pocz. XIX w., również z dachem naczółkowym.

Z Rynku w kierunku zach. ul. Rynkowa wiedzie do placu zwanego Małym (dawniej Nowym) Rynkiem. Powstał on prawdopodobnie już w XV w. przy wytyczaniu miasta. Pośrodku niego znajduje się nieduża

figura św. Floriana, ustawiona w 1990 r. (rzeźb. Anna Wacowska). Spośród zabudowy placu na uwagę zasługują zwłaszcza: powstały w 1896 r. eklektyczny budynek hotelu „Pod Białym Orłem” (nr 2), późnoklasycystyczny dom nr 4/5 z ok. 1850 r., rozbud. od pld. w końcu XIX w. (obecnie Bank Spółdzielczy), i dom nr 13 z poł. XIX w., dziś mieszczący Krotoszyński Ośrodek Kultury. Dalej, przy ul. Rynkowej 10, zachował się parterowy domek szachulcowo-murowany sprzed poł. XVIII w.

Płd.-wsch. stronę Małego Rynku zamyka budynek dawnego **klasztoru trynitarzy**. Przed nim 10 IX 1987 odsłonięto pomnik Mariana Langiewicza (patrz s. 100) – odlew wg proj. Anny Wacowskiej. Obok na skwerze obejrzyć można ekspozycję drewnianych rzeźb plenerowych.

Kanoników regularnych Św. Trójcy sprowadził w 1731 r. Józef Potocki, przekazał im wzniesiony 2 lata później gmach klasztorny oraz uposażył w folwark Zmysłowo i inne nadania. Osadzenie tego zakonu, zajmującego się przede wszystkim wykupem chrześcijan z niewoli muzułmańskiej, spowodowane było wspomnieniami fundatora z walk z Turkami prowadzonych na wschodzie, skąd się wywodził. Po skasowaniu klasztoru działała tu w latach 1836-81 szkoła protestancka, a później w budynku stacjonowało wojsko i były magazyny.

Budynek klasztorny jest piętrowy, kryty dachem trzyspadowym. Od strony zach. zachował się arkadowy portyk z herbami Pilawa i Mniszech (fundatora i jego żony). Wnętrza zostały przekształcone. Obecnie ma tu na piętrze siedzibę **Muzeum Regionalne** i biuro PTTK, natomiast pomieszczenia parterowe (do niedawna magazyny) są okazjonalnie wykorzystywane na wystawy.

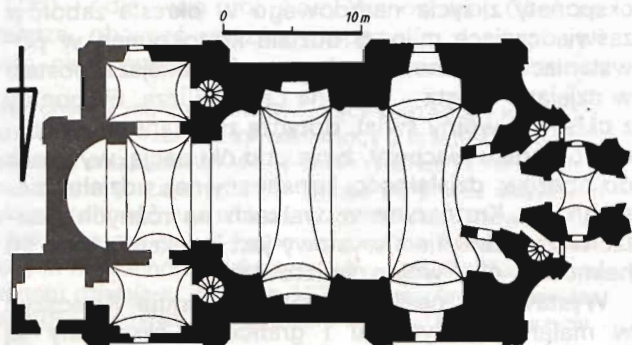
Muzeum powstało z inicjatywy działaczy krotoszyńskiego Oddziału PTTK. Od 1957 r. miało siedzibę w domku podcieniowym przy ul. Koźmińskiej. Gdy jego skromna powierzchnia przestała wystarczać, podjęto starania o uzyskanie nowej siedziby i od 1969 r. mieści się ono w budynku poklasztornym. Nosi imię Hieronima Ławniczaka (patrz s. 100). Zbiory liczą obecnie ponad 3,7 tys. eksponatów. Muzeum ma także specjalistyczną bibliotekę i zbiory archiwalne.

Ekspozycja historyczna w pierwszej, dużej sali składa się z 2 części: wystawa obrazująca dzieje miasta od założenia do 1919 r. nosi imię Kazimierza Krotoskiego (patrz s. 103), a ekspozycji dotyczącej lat okupacji patronuje Franciszek Pukacki (s. 102). Obejrząc tu można makietę XV-wiecznego Krotoszyna, panoramy, herby właścicieli, elementy zwieńczenia wieży ratuszowej z 1777 r. Rozwój gospodarczy dokumentują głównie eksponaty cechowe (najwcześniejszy jest statut cechu kuśnierzy z 1577 r.), a także stare naczynia, pieczęcie, drążona rura wodociągowa z XVIII w. Są też pamiątki strażackie i dokumenty Bractwa Strzeleckiego (w tym przywilej z 1667 r.), eksponaty z życia narodowego w okresie zaborów zaświadcujące m.in. o udziale krotoszyńian w powstaniach, jest metryka chrztu najsłynniejszej postaci w dziejach miasta – Mariana Langiewicza. Eksponaty z okresu II wojny świat. dotyczą związanego z miastem 56 pułku piechoty, życia pod okupacją, wywózek do obozów, działalności konspiracyjnej, udziału mieszkańców Krotoszyna w walkach na różnych frontach. Uzupełnieniem wystawy jest kolekcja ponad 50 hełmów z obu wojen światowych.

Wystawa w następnej sali prezentuje Krotoszyn w malarstwie, rysunku i grafice, a eksponaty są związane z miastem tematycznie lub przez osobę twórcy. Kolejna sala nosi imię Heleny Cichowiczowej (patrz s. 102) i zgromadzono w niej zbiory etnograficzne: dawne wyposażenie izby chłopskiej, sprzęty domowe, stroje ludowe, instrumenty muzyczne, rzeźby ludowe dawne i współczesne. Zaprezentowano też zajęcia ludności wiejskiej (uprawa roli, rzemiosło związane z rolnictwem) i formy budownictwa wiejskiego. Uzupełnieniem ekspozycji etnograficznej jest rekonstrukcja izby wiejskiej z XIX/XX w. w pomieszczeniu wykorzystywanym jako czytelnia oraz wystawione w korytarzu sprzęty gospodarstwa domowego. Zwraca tam uwagę oryginalny, XVIII-wieczny strop belkowy. Sala w pld.-zach. narożniku budynku przeznaczona jest na różnego rodzaju wystawy czasowe.

Obok dawnego klasztoru wznosi się najcenniejszy zabytek miasta – barokowy **kościół potrynitarski**.

Prymas Teodor Potocki przekazał w 1731 r. zakonnikom drewniany kościół św. Piotra i Pawła, fundowany w 1419 r., poświęcony na nowo w 1601 r. już jako filialny i w 1692 r. odrestaurowany. Ludwika z Mniszchów Potocka zastąpiła go w latach 1767-74 okazała świątynia murowana, przy której wykorzystano nieco tylko zmieniony wcześniejszy projekt arch. Karola Marcina Frantza dla kościoła w Rydzynie (powtórzony także w Zbąszyniu). Klasztor istniał przy nim do 1819 r., kiedy został skasowany przez władze pruskie. Później był to kościół szkolny i 56 pułku piechoty. Od 31 VII 1925 ma znów prawa parafialne.

Rzut kościoła św. Piotra i Pawła

Kościół składa się z korpusu na rzucie prostokąta mieszczącego prezbiterium i nawę (na nim wieżyczka na sygnaturkę) oraz umieszczonej od zach. wieży zwieńczonej barokowym hełmem. Bryła świątyni jest rozbudowana, z licznymi załamaniem ścian i dobudówkami, ale prawdziwą niespodziankę kryje dopiero wewnątrz: ściany nie mają ani jednego odcinka prostego, a wszystko zbudowano w formie falistych linii wklęsłych lub wypukłych. Rozwiązanie komplikują dodatkowo: zwężenie prezbiterium, szerokie filary przyścienne, boczne wnęki, kolumnowe obramienia dla ołtarzy bocznych i łukowo wybrzuszony chór,

częściowo pokryte rokokową dekoracją stiukową. Sklepienia są żaglaste, z boków nawy przechodzące w hemisferyczne, dekorowane polichromią (pośrodku Trójca Św., nad oknami wizerunki Ojców Kościoła). Całość tworzy wystrój bardzo ozdobny, ale bez nadmiernego przepychu.

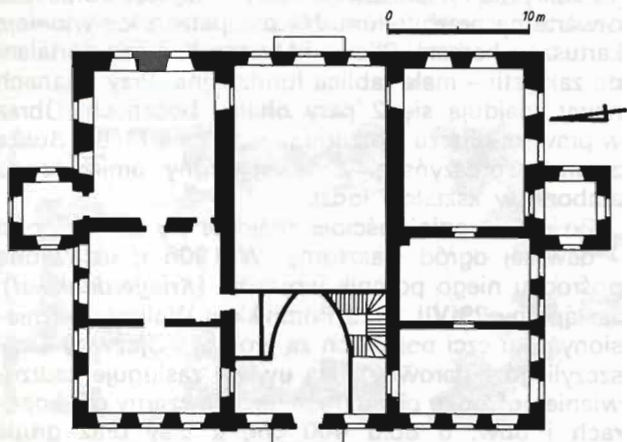
Wyposażenie wnętrza jest jednolite, późnobarokowe z lat ok. 1772-75. W drewnianym ołtarzu głównym, zdobionym kolumnami i rzeźbami, umieszczono obraz *Ecce Homo* z końca XIX w. Po bokach znajdują się zakrystia i kaplica, nad którymi umieszczono łóże otwarte na prezbiterium. Na parapetach łóż widnieją kartusze z herbami Pilawa i Mniszech, a nad portalem do zakrystii – mała tablica fundacyjna. Przy ścianach nawy znajdują się 2 pary ołtarzy bocznych. Obraz w prawym ołtarzu z przodu przedstawia Matkę Boską zwaną Krotoszyńską. Z lewej strony umieszczono ambonę w kształcie łodzi.

Po pld. stronie kościoła znajduje się pl. Wolności – dawniej ogród klasztorny. W 1906 r. ustawiono pośrodku niego pomnik wojaków (*Kriegerdenkmal*), zastąpiony 29 VII 1923 Pomnikiem Wolności wzniesionym ku czci poległych za wolność Ojczyzny (zniszczyli go hitlerowcy). Na uwagę zasługuje zadrzewienie pośrodku placu, m.in. orzech czarny o 3 konarach i obw. u dołu 460 cm, 2 cisy oraz grupa okazałych lip. Zach. stronę placu zamyka budynek szkoły dla dziewcząt z poł. XIX w., kryty dachem naczółkowym – obecnie Zespół Szkół Zawodowych nr 2 im. Karola Libelta. Na skrzydle od strony ul. Piastowskiej umieszczono herb Krotoszyna i datę rozbudowy 1912. Na boisku szkolnym rośnie wiąz szypułkowy o obw. 390 cm.

Po pld. stronie ul. Piastowskiej rozciąga się teren zespołu pałacowego, którego centralnym punktem jest **pałac Galeckich**.

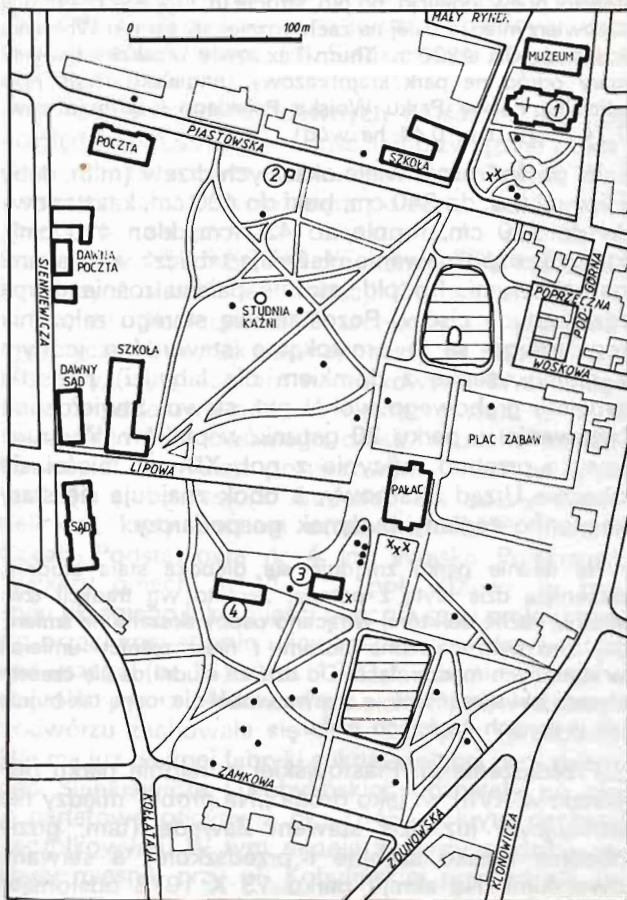
Pierwotnie, jeszcze przed założeniem miasta, miał tu istnieć drewniany dwór Oraczewice. Siedzibę murowaną wzniosł zapewne Jan Rozdrażewski w latach ok. 1585. Gościł w niej król Zygmunt III Waza, gdy w 1623 r. wracał z podróży do Prus. Kiedy obejmował ją Franciszek Galecki,

była prawie ruiną, więc w latach 1692-1700 została gruntownie przekształcona w stylu barokowym (podobno częściowo wzorowano się na Wilanowie). W 1725 r. uległa pożarowi i wkrótce potem została odremontowana przez Józefa Potockiego. Kolejna przebudowa, częściowo likwidująca barokowy wystrój, miała miejsce w 1820 r. staraniem kolejnych właścicieli – Thurn-Taxisów. Po I wojnie świat. pałac przeszedł na własność państwa polskiego, a w 1932 r. został włączony w granice miasta. Znajduje się tu teraz internat Zespołu Szkół Zawodowych nr 2.

Pałac – rzut I piętra

Piętrowy pałac ma rzut zbliżony do kwadratu i mieszkalne poddasze. Reprezentuje styl barokowy, z fasadą przekształconą na późnoklasycystyczną. Od frontu w wysokiej wystawce attykowej między 2 oknami umieszczono okrągły kartusz z herbem Gałęckich Junosza. Po bokach znajdują się piętrowe przybudówki, a w obu elewacjach na piętrze żeliwne balkony. Na parterze w pierwszym pomieszczeniu po lewej stronie zachowały się kamienne tablice upamiętniające fundację pałacu przez Gałęckich i przebudowę przez Thurn-Taxisów.

Plan parku

- 1 – Kościół potrynitański, 2 – pomnik żołnierzy 6 pal, 3 – dawna oficyna,
4 – budynek gospodarczy. Kropkami oznaczono drzewa o charakterze po-
mnikowym, krzyżykami – krzewy cisów

Pierwotnie obok pałacu znajdował się ogród włoski, wzmiankowany po raz pierwszy w 1632 r. Kilka lip miał w nim (w sąsiedztwie pałacu) posadzić król Jan III Sobieski. Dawniej był większy – sięgał do miejsca, gdzie dziś stoi kościół poewangelicki, po płd. stronie ul. Lipowej znajdował się zwierzyńiec, a dalej na zach. rozciągały się łąki Wołówka i Jasień. Ok. 1820 r. Thurn-Taxisowie przekomponowali stary ogród na park krajobrazowy (angielski). Dziś nosi oficjalną nazwę Parku Wojska Polskiego i zajmuje pow. 7,74 ha (w tym 0,44 ha wód).

W parku rośnie wiele okazałych drzew (m.in. dęby i lipy o obw. do 340 cm, buki do 400 cm, kasztanowce do 320 cm, topole do 420 cm, klon 410 cm), których rozpoznawanie ułatwiają tabliczki z nazwami gatunkowymi. Po płd. stronie pałacu rośnie grupa rozłożystych cisów. Pozostałością starego założenia regularnego są 2 prostokątne stawy (na jednym z nich wysepka z domkiem dla łabędzi) i resztki szpaleru grabowego wokół płd. stawu. Stwierdzono bytowanie w parku 20 gatunków ptaków. W gruntownie przebud. oficynie z poł. XIX w. mieści się obecnie Urząd Skarbowy, a obok znajduje się stary kamienno-ceglany budynek gospodarczy.

Na terenie parku znajduje się głęboka stara studnia, zamknięta dziś płytą z pompą. Jest to wg tradycji tzw. studnia kaźni, do której wtrącano osoby skazane na śmierć. Jej dno było najeżone nożami i nieszczęśnicy umierali w strasznych męczarniach. Do dziś ze studni da się czasem słyszeć jęki skazańców, a drzewa wokół nie rosną tak bujnie jak w innych częściach parku.

Przedłużenie ul. Piastowskiej w rejonie parku powstało w XVIII w. jako droga „Na grobli” między nie istniejącym już dziś stawem Zawada (tam, gdzie obecnie boisko szkolne i przedszkole) a stawami dworskimi. Na skraju parku 13 X 1973 odsłonięto pomnik z nazwiskami 67 żołnierzy 6 pułku artylerii lekkiej poległych w czasie II wojny świat., umieszczony między 2 armatami 75 mm. Dalej stoi ładny budynek poczty – ceglany z użyciem kamiennych detali, wzniesiony w 1887 r. Po przeciwnej stronie ulicy zachowały się domy nr 30 z końca XIX w. i nr 32

z 1 poł. XIX w. (obecnie Przedszkole nr 1), oba kryte dachami naczółkowymi. Przy bloku mieszkalnym nr 38 rośnie dorodny okaz cypryśnika błotnego (drzewa pochodzenia północnoamerykańskiego) o obw. 220 cm. Stojący przy skrzyżowaniu piętrowy dom o dachu naczółkowym (ul. Sienkiewicza 6) pochodzi z XVIII/XIX w.

Założenie rezydencji dawnych właścicieli jest pod względem przestrzennym dość luźno związane z układem urbanistycznym centrum miasta. Tworzy ona natomiast całość z położonym po zach. stronie parku zespołem zabudowań użyteczności publicznej, wzniesionych jako oparcie dla niemieckich właścicieli i mających służyć germanizacji Krotoszyna.

Przy ul. Sienkiewicza 5 zachował się późnoklasykistyczny budynek dawnej poczty z 1 poł. XIX w. – piętrowy, kryty dachem naczółkowym. Obok niego stoją 2 parterowe oficyny. Następny dom nr 9 to dawny sąd z tego samego czasu, o dachu naczółkowym z okienkiem powiekowym. Nieco w głębi w 1911 r. wzniesiono budynek dla szkoły ewangelickiej, kryty dachem czterospadowym (obecnie Szkoła Podstawowa nr 4 im. Wojska Polskiego). Większy gmach nr 11 z 2 poł. XIX w. w tzw. stylu okrągłego łuku mieści obecnie sąd i prokuraturę. Po przeciwnej stronie ulicy znajduje się dawny dom koniuszego (nr 14) z ok. 1820 r., również o dachu naczółkowym z okienkami powiekowymi, w którego podwórzu zachowała się dawna stajnia (przebud.). Nie ma już dawnej fabryki sukna, stojącej przy zbiegu ulic Sienkiewicza i Kobylińskiej; pozostały po niej 2 parterowe oficyny z ok. 1845 r., kryte dachami naczółkowymi. W tym rejonie znalazły siedzibę zakłady mięsne: przy ul. Kobylińskiej przetwórnia (w zabudowaniach dawnego browaru), przy ul. Rawickiej – wytwórnia konserw.

Perspektywę ul. Lipowej zamyka od zach. fasada kościoła św. Andrzeja Boboli.

Został on zbud. w latach 1788-90 dla coraz liczniej napływającej ludności wyznania ewangelickiego. Jego

rozwiązanie architektoniczne – centralne na rzucie koła – wzorowane jest na nieco wcześniejszym klasycystycznym kościele ewangelickim w Warszawie, projektu Szymona Bogumiła Zuga. Neobarokową dwuwieżową fasadę dostawiono w latach 1884-85. W 1945 r. kościół przejęli katolicy, a w 1979 r. utworzono tu parafię.

Bryła kościoła ma kształt walca. Z 4 stron umieszczono pierwotnie portyki kolumnowe, z tym że od wsch. zastąpiono go fasadą wieżową, a zach. portyk włączono w obręb zakrystii. Kościół niegdyś miał kopułę z latarnią; obecnie kryty jest blaszanym dachem kopulastym. Wnętrze obiegają 2 kondygnacje balkonów. Wyposażenie przekształcono w latach 1977-79, m.in. wykonano nowy ołtarz. Na chórze znajdują się organy z 1874 r.

W sąsiedztwie kościoła, po obu stronach ul. Lipowej, zachowały się 2 związane z nim budynki. Dawna pastorówka z 1846 r. (nr 3), kryta dachem naczółkowym, mieści dziś plebanię. Naprzeciwko znajduje się dawny dom kantora (nr 6), szachulcowy z 1 poł. XIX w., kryty dachem czterospadowym.

Na pld. od kościoła zachował się dawny **arsenał** (ul. Rawicka 8), zbud. w stylu późnoklasycystycznym w 1823 r., obecnie zajmowany przez spółdzielnię skórzaną „Asko”. Piętrowy budynek ma dach naczółkowy z okienkami powiekowymi, rzeźbione ozdoby nad wejściem i późniejsze boczne przybudówki. Inne budynki przy ul. Rawickiej również zasługują na uwagę: domy mieszkalne nr 20 i 22 oraz czworak nr 28 pochodzą z 1 poł. XIX w., a nr 30 z szachulcowym szczytem to dom z 1904 r. Dalej przy tej ulicy znajduje się teren rozległego cmentarza ewangelickiego, założonego zapewne ok. 1815 r. Był on użytkowany do 1945 r., a później został zdewastowany i dziś czeka na zagospodarowanie. Zachowały się tu pozostałości nagrobków i lipa o obw. 430 cm.

Na terenie tzw. zamkowego folwarku (po zach. stronie centrum miasta) mieścił się do niedawna POM, a obecnie mają tu siedzibę prywatne przedsiębiorstwa. Zachowany tu dawny **dworek** z XVIII/XIX w., kryty dachem naczółkowym, nosi

ślady licznych przeróbek. Przy dworze rośnie pomnikowy okaz miłorzębu dwuklapowego (ozdobnego drzewa pochodzącego z Chin) o obw. 190 cm. W sąsiedztwie pozostałości zabudowań folwarcznych z XIX w. W tym rejonie warto jeszcze obejrzeć kamienicę przy ul. Kobylińskiej 8 – czterokondygnacyjną z 8-boczną wieżyczką w narożniku.

Przy ul. Kołłątaja 7 znajduje się siedziba władz samorządowych Krotoszyna, a także Urząd Rejonowy. Zajmują one okazały budynek z lat ok. 1900-10 o pewnych cechach neobarokowych. Na piętrze nad wejściem mieści się reprezentacyjna sala posiedzeń, ozdobiona polichromią z okresu budowy. Po przeciwnej stronie ulicy stoi modernistyczna willa nr 6 z lat ok. 1930.

Liceum Ogólnokształcące (od 1957 r. noszące imię Hugona Kołłątaja) to obszerny gmach przy ul. Kołłątaja 1, o rozbudowanej bryle, wraz z sąsiednim domem mieszkalnym wzniesiony w 1881 r. Przed nim rośnie okazały cis o 2 pniach. W holu szkoły umieszczono tablicę ku czci 68 wychowawców i wychowanków poległych i pomordowanych w okresie okupacji hitlerowskiej.

W widłach ulic Klonowicza i Zdunowskiej znajduje się odsłonięty w 1959 r. pomnik powstańców wielkopolskich. Orzeł na nim to jedyny zachowany fragment zniszczonego przez hitlerowców pomnika Józefa Piłsudskiego (stał przy ul. Mickiewicza). Na cokole cytat z *Hymnu o miłości Ojczyzny* Ignacego Krasickiego. Za pomnikiem wznosi się kamienica (ul. Zdunowska 43a) z 1896 r. w stylu manierizmu francuskiego.

Po wsch. stronie ul. Zdunowskiej znajduje się stylowy budynek „preparandii” z 1904 r. (nr 81, obecnie Zespół Szkół Zawodowych nr 3). Nieco dalej (nr 83) ma siedzibę kolejna szkoła (Podstawowa nr 5 im. Mikołaja Kopernika), zajmująca okazały gmach seminarium nauczycielskiego z 1913 r. Latem czynne jest tu schronisko młodzieżowe. Wewnątrz szkoły na półpiętrze odsłonięto w 1985 r.

tablicę upamiętniającą 18 nauczycieli, ofiary II wojny świat. Po przeciwnej stronie (ul. Zdunowska 58b) stoi stylowy dom z napisem *Villa Marie 1911*.

Dalej na pld. w rejonie trafostacji ul. Zdunowska przekracza rów mostkiem z 1882 r., uznanym za zabytkowy – o ceglanej konstrukcji łukowej wspartej na kamiennych fundamentach. Jeszcze dalej, tuż przy granicy miasta, znajduje się stylowy zajazd „Jelonek” z hotelem, restauracją i stacją benzynową.

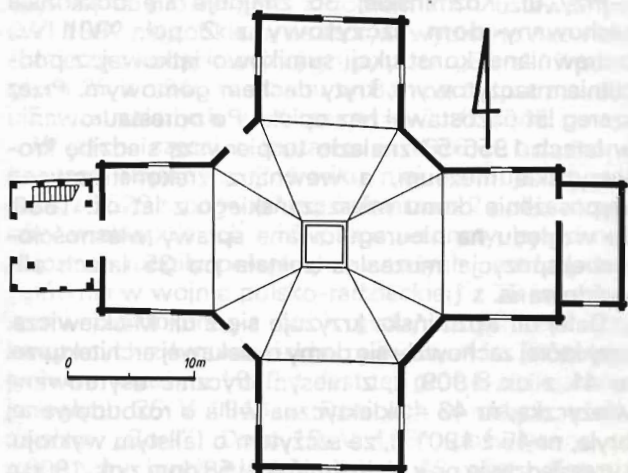
U zbiegu ulic 56 Pułku Piechoty i Młyńskiej wzniesiono w 2 fazach (lata 1898 i 1909) kompleks stylowych budynków wojskowych (*Steinmetzkaserne*), potocznie dzielony na część „białą” i „czerną”. W okresie powstania wielkopolskiego koszar tych nie udało się Polakom zdobyć, a stacjonujący w nich żołnierze niemieccy wyjechali 3 I 1919 do Cieszkowa na mocy zawartego układu, uprowadzając przy okazji pociąg. Nieco dalej, na początku ul. Bolewskiego, znajduje się szpital otwarty w 1905 r.

Z Rynku w kierunku ptn. wybiega tylko ul. Koźmińska. Dom nr 17 przy niej, piętrowy z bramą przejazdową, kartuszem z inicjałami *TF*, datą *1911* i rzeźbą 2 osób z koniem, mieścił wg tradycji szeroko znaną szkołę podkuwania koni. Niedaleko, na narożniku ulic Benickiej i Słodowej, stoi parterowy domek szachulcowy z XVIII/XIX w. W głębi ul. Słodowej zwraca uwagę kompleks zabudowań uruchomionego w 1896 r. browaru, kontynuującego stare tradycje piwowarstwa wymienionego już w dokumencie lokacyjnym Krotoszyna z 1415 r.

Przy odchodzącej w prawo ul. Więźniów Politycznych znajduje się drewniany **kościół św. Fabiana i Sebastiana**, który powszechnie jest znany pod wezwaniem św. Rocha ze względu na żywy kult tego właśnie świętego.

Kościół i szpital ufundowano na przedmieściu koźmińskim ok. 1572 r., na miejscu istniejącego wcześniej oratorium. Przez krótki czas znajdował się w rękach braci czeskich, ale przed 1597 r. powrócił do katolików. Na jego uposażenie składały się różne nadania (grunty, wiatrak, sumy pienięż-

ne); w 1714 r. wystawił dla niego przywilej prymas Stanisław Szembek. W 1813 r. kościół gruntownie odrestaurowano lub zbud. na nowo. Ostatni remont przeprowadzono w 1969 r.

Rzut kościoła św. Fabiana i Sebastiana

Został wzniesiony w drewnianej konstrukcji zrębowej na planie krzyża greckiego (o równej długości ramion), z ośmioboczną wyższą częścią środkową. Na przedłużeniu ramion znajduje się od zach. niska wieża-dzwonnica, a od wsch. – mała zakrystia. Dachy pobite są gontami; pośrodku części środkowej umieszczono blaszaną wieżyczkę na sygnaturkę. Wnętrze kryte jest pozornym sklepieniem kolebkowym. Pomalowany na białe ołtarz główny pochodzi z 2 poł. XVIII w.; umieszczono w nim barokowy krucyfiks oraz rzeźby św. Piotra, św. Pawła i aniołów. Znajdują się tu też 2 konfesjonały rokokowe oraz późnobarokowe rzeźby: św. Rocha po prawej i św. Floriana z lewej. Pod chórem widnieje marmurowe epitafium Stanisława Staśkiewicza (1840-1905), uczestnika powstania styczniowego. W kruchcie zachowała się stara kamienna krypta.

Istniejący przy kościele od końca XVI w. cmentarz zlikwidowali w 1940 r. hitlerowcy. Wśród pozostałych po nim drzew najgrubszy jest klon o obw. 310 cm po wsch. stronie kościoła.

Przy ul. Koźmińskiej 36 znajduje się doskonale zachowany **dom szczytowy** z 2 poł. XVIII w., o drewnianej konstrukcji sumikowo-łątkowej, z podcieniem szczytowym, kryty dachem gontowym. Przez szereg lat pozostawał bez opieki. Po odrestaurowaniu w latach 1956-57 znalazło tu pierwszą siedzibę krotoszyńskie muzeum, a wewnątrz zrekonstruowano wyposażenie domu mieszczańskiego z lat ok. 1880. Ze względu na nieuregulowane sprawy własnościowe ekspozycja muzealna została po 35 latach zlikwidowana.

Dalej ul. Koźmińska krzyżuje się z ul. Mickiewicza, przy której zachowały się domy o ciekawej architekturze: nr 41 z ok. 1909 r., z niesymetrycznie usytuowaną wieżyczką, nr 43 – eklektyczna willa o rozbudowanej bryle, nr 45 z 1901 r., ze szczytem o falistym wykroju, i w sąsiedztwie przy ul. Koźmińskiej 58 dom z ok. 1906 r.

W kierunku wsch. można stąd dojść do **cmentarza parafialnego** przy ul. Raszkowskiej. Został założony w latach 1898-99. Jest miejscem wiecznego spoczynku wielu zasłużonych mieszkańców miasta. Na prawo od wejścia znajdują się groby Maksymiliana Dalbora (1842-1923) i Franciszka Karbowiaka (1839-1923) – uczestników powstania styczniowego. Po prawej stronie głównej drożki pochowano m.in.: adwokata Marcelego Langiewicza (1862-1926) – bratanka Mariana, w okresie powstania wielkopolskiego przewodniczącego Powiatowej Rady Ludowej, Hieronima Ławniczaka (patrz s. 100), dra Władysława Bolewskiego (s. 97), pierwszego polskiego burmistrza Józefa Klemczaka (1876-1930), jest też symboliczny grób z pomnikiem ofiar obozów hitlerowskich (odsłonięty 21 IX 1971). Pośrodku cmentarza wzniesiono kaplicę-mauzoleum poświęconą Franciszkowi Sowińskiemu z Bożacina – pierwszemu poległemu z tego terenu w powstaniu wielkopolskim, który stracił życie 1 II 1919 pod Zdunami. Na

prawo i lewo od kaplicy pochowani są inni uczestnicy powstania. Przy biegnącej w prawo poprzecznej drodze spoczywa w grobie rodzinnym Franciszek Pukacki (patrz s. 102). W płd.-wsch. części cmentarza znajduje się zbiorowy grób z godłem AK i ustawionym 6 VI 1992 nagrobkiem, na którym wypisano nazwiska żołnierzy z konspiracyjnej grupy ppor. „Bora”: 7 poległych 26 V 1946 w starciu w Benicach (patrz s. 63) i 5 rozstrzelanych w Krotoszynie 7 VI 1946.

W zach. części cmentarza w 1926 r. urządzono kwaterę wojskową. Pośrodku niej znajduje się pomnik z 1929 r. poświęcony żołnierzom 2 pułku strzelców wielkopolskich i 56 pułku piechoty, przed nim zbiorowe mogiły poległych i zmarłych przed tą datą (głównie w wojnie polsko-radzieckiej) z 78 jednakowymi nagrobkami, a obok groby innych żołnierzy związanych z krotoszyńskim pułkiem, m.in. 20 poległych we wrześniu 1939 r. Jest też grób 8 milicjantów poległych 26 V 1946 w Benicach w starciu z oddziałem „Bora”. Dnia 18 V 1991 poświęcono tu drewniany krzyż upamiętniający 42 ofiary Katynia (proj. Andrzej Opaliński).

U zbiegu ulic Raszkowskiej i Więźniów Politycznych w 1990 r. ustawiono głaz z tablicą ku czci majora Franciszka Pukackiego (patrz s. 102), zaprojektowany przez M. Drożyńskiego. W sąsiedztwie znajduje się osiedle bloków mieszkalnych im. 100-lecia Wytwórni Sprzętu Mechanicznego.

Na wylotowym odcinku ul. Koźmińskiej nowa zabudowa przeplata się ze stylowymi domami z pocz. XX w. i okresu międzywojennego. Bliżej torów kolejowych znajduje się młyn, wzniesiony w 1890 r. Przy nim stoi stylowa willa właściciela (nr 98) z lat po 1900. Obok usytuowano wielki elewator zbożowy na 30 tys. ton zboża, składający się z 17 komór i wysokiej na 57 m części transportowej, oddany do użytku w 1969 r.

Za przejazdem odchodzi w prawo ul. Przemysłowa, która wiedzie do dyrekcji „Cerabudu” i dużej cegielni. Na ścianie jednego z budynków znajduje się tam tablica ku czci 3 mieszkańców Krotoszyna poległych

24 I 1945 w czasie wyzwiania miasta spod okupacji niemieckiej.

Po zach. stronie szosy w kierunku Jarocina, w pobliżu odgałęzienia drogi do Dobrzycy, zachowały się niktłe resztki **grodziska** podkowiastego o średnicy 35-40 m, niewłaściwie nazywane „okopem szwedzkim”. Według podania (patrz s. 20) zamieszkiwał tu bogaty rycerz Krot, którego syn w sąsiedztwie grodu założył miasto. W tym rejonie znajdowała się wieś Stary Krotoszyn, o wcześniejszej metryce niż miasto. Po zach. stronie toru kolejowego do Jarocina (dojście ul. Wiejską) wznosi się **kościół św. Marii Magdaleny**.

Jest to świątynia o najstarszej metryce w okolicach miasta. Pierwszy kościół powstał tu być może jeszcze w XII w. i do 1419 r. był siedzibą parafii krotoszyńskiej. W okresie reformacji, gdy kościoły w Krotoszynie przekazano innowiercom, w tym miejscu odprawiano nabożeństwa katolickie. Obecną niewielką drewnianą świątynię wzniesiono w 1755 r. Była odnawiana w latach 1830 i 1970. Od 1 VII 1994 jest znów siedzibą parafii.

Jednonawowa budowla konstrukcji zrębowej, z nieco węższym prezbiterium, kryta jest dachem gontowym. W ładnie odnowionym wnętrzu znajduje się na ścianach zbiór obrazów ludowych, głównie z końca XIX w. Zamiast ołtarza widnieje barokowy krucyfiks z poł. XVIII w. Po prawej stronie, w obramieniu z kolumnkami, umieszczono obraz z XIX w. przedstawiający patronkę kościoła, od dawna otoczony kultem, gromadzący licznych wiernych zwłaszcza 22 VII, w czasie dorocznego odpustu.

W sąsiedztwie kościoła znajduje się na terenie Starego Krotoszyna fabryka mebli „Stark”.

Ul. Mickiewicza jest obecnie trasą tranzytową, pozwalającą ominąć wąskie uliczki centrum. Jej nieco kręty przebieg wywołany został koniecznością ominięcia istniejących tu dawniej stawów. Znajdują się przy niej zabudowania krotoszyńskiego szpitala, pochodzące z końca XIX w. Obok eklektyczna willa nr 19 z 1897 r. Nieco dalej zwraca uwagę kompleks

koszar, zbud. w 1881 r. (*Nachodkaserne* za czasów pruskich, w latach międzywojennych nosiły imię gen. Józefa Hallera).

Zostały one zdobyte 1 I 1919 przez powstańców, którzy zmusili kwaterujących tu żołnierzy niemieckich do panicznej ucieczki. Później miejsce stacjonowania 12 pułku strzelców wielkopolskich, 7 I 1920 przemianowanego na 56 pułk w składzie 25 dywizji piechoty. Od 1933 r. jego dowódcą był płk Wojciech Tyczyński. Już pierwszego dnia II wojny świat. pułk był zmuszony stawić czoło oddziałom hitlerowskiej Landwehry, atakującym w rejonie Zdun i Sulmierzyc. Po otrzymaniu rozkazu do wycofania przeszedł szlak przez Turek i Poddębice, by zasłużyć się w krwawych zmaganiach pod Łęczycą w czasie bitwy nad Bzurą (stracił ponad 100 zabitych i ok. 200 rannych). Pozostali przy życiu żołnierze przedzierali się w kierunku Warszawy i wzięli udział w jej obronie.

W budynkach pokoszarowych znalazły siedzibę zakład konfekcyjny „Teomina” i internat Zespołu Szkół Zawodowych nr 1. Przed zakładem 6 V 1967 odsłonięto pomnik z tablicą ku czci żołnierzy 56 pułku piechoty wielkopolskiej – uczestników kampanii wrześniowej 1939 r. W tym miejscu przed 1939 r. stał pomnik Józefa Piłsudskiego. Po drugiej stronie ulicy, na narożniku ul. Sienkiewicza, wznosi się obszerna kamienica nr 10 z pocz. XX w., z ozdobami na fasadzie.

Najwięcej nowych bloków mieszkalnych znajduje się w rejonie ul. Masłowskiego. Wzniesione tu osiedla dokumentują rozwój budownictwa uprzemysłowionego – od różnych form płyt żelbetowych po ostatnie i najładniejsze domy Osiedla Szarych Szeregów, zbud. z cegieł. Centralnie zaopatruje je w ciepło kotłownia rejonowa przy ul. 1 Stycznia, oddana do użytku w 1980 r. Przed Szkołą Podstawową nr 8 u zbiegu ulic Masłowskiego i 23 Stycznia ustawiono pomnik patronki szkoły – Marii Skłodowskiej-Curie.

Węzeł kolejowy w Krotoszynie powstał na skrzyżowaniu 2 linii wybud. w latach 1875 i 1888. Usytuowanie torów świadczy, że wcześniejsza była linia północ-południe (Jarocin-Oleśnica), która jednak okazała się mniej ważna i do dziś jest jednotorowa. Dla usprawnienia ruchu na kierunku wschód-zachód

dwukrotnie przekształcano tutejszy węzeł: w 1909 r. poprzez budowę wiaduktu na pld. od miasta i w 1940 r. przez wybudowanie łącznicy na nasypie, omijającej dworzec od płn.zach.

Nowoczesny budynek nowego **dworca kolejowego** oddano do użytku w 1970 r. Wewnątrz znajduje się tablica, upamiętniająca zdobycie dworca 1 I 1919 przez powstańców wspieranych przez pociąg pancerny. Tablicę odsłonięto 1 I 1932 w obecności pierwszego dowódcy powstania, gen. Stanisława Taczaka. Przez okres okupacji hitlerowskiej przechował ją w ukryciu kolejarz Robakowski, a w holu nowego dworca została umieszczona w 1970 r.

Przed dworcem zwraca uwagę parowozik Px-48 i 2 wagony: bagażowo-pocztowy i pasażerski. Są one pamiątką po kolei wąskotorowej z Krotoszyna do Pleszewa, która kursowała od 8 VII 1900 do 30 XI 1986 i zostały ustawione w miejscu, gdzie znajdowała się stacja tej kolei.

Po zach. stronie torów kolejowych rozciąga się dzielnica przemysłowa, a dalej leży rozległy teren zabudowany domami jednorodzinnymi. Rozpoczęto go parcelować w 1925 r. bez kompleksowego planu, czego ujemne skutki odczuwane są do dziś.

Na błoniach podmiejskich przy drodze wylotowej w kierunku Ostrowa znajdowała się dawniej karczma zwana Odrzygrosz (Odrzygoska) – nie wiadomo czy z powodu grasujących w pobliżu rabusiów, czy ze względu na wysokie ceny w karczmie, przy której z czasem rozbudowało się osiedle (tzw. zawsie), dziś zwane **Błonie**. Atrakcją tej części miasta jest otoczony wysokimi drzewami staw o pow. 8 ha, niezbyt głęboki, z wyspą, chętnie odwiedzany przez wędkarzy. Pamiątka po starej karczmie przechowała się w nazwie stawu: Jez. Odrzygoskie. Do niedawna istniało tu kąpielisko, zamknięte ze względów sanitarnych. Zadrzewienie wokół zbiornika i urządzenie tu terenów rekreacyjnych wykonano w 1937 r. staraniem burmistrza Tadeusza Fenrycha. Ze stawu wypływał na zach. strumień Jawnik, obecnie skanalizowany. Po wsch. stronie leży stawek hodowlany, ze względu na kształt zwany Serce. W sąsiedztwie

znajdują się obiekty sportowe: stadion, kryta hala, pole namiotowe i wykorzystywana w zimie górką saneczkarska, powstałe głównie w latach sześćdziesiątych.

Na wsch. od Błonia leży kolejny element dokumentujący rozwój przestrzenny miasta. Znajdujący się tu niezbyt duży pl. Szkolny był ośrodkiem tzw. Nowego Krotoszyna, założonego przypuszczalnie pod koniec XVIII w., który nie zdołał się rozwinąć. Po tym zamyśle pozostała pamiątka w formie odsuniętego od centrum rozwiązanego urbanistycznego. Pośrodku placu wznosi się budynek Szkoły Podstawowej nr 3 z pocz. XX w., kryty dachem naczółkowym, na którego wsch. ścianie 31 V 1988 odsłonięto metalowy medalion z podobizną patrona szkoły – Mariana Langiewicza (proj. Anna Wacowska).

Pierwszy budynek po wsch. stronie stacji benzynowej przy ul. Ostrowskiej (nr 62), szachulcowy z dachem łamanym, pochodzi przypuszczalnie z poł. XIX w. Lasek przy skrzyżowaniu ulic Ostrowskiej i Sosnowej jest miejscem cmentarza żydowskiego, istniejącego od XVII w. do 1940 r. Pozostały po nim: fragment kostnicy i domu grabarza przy ul. Głowackiego 2 oraz przechowywana w muzeum kamienna stela nagrobna z 1722 r. Jeszcze dalej na wsch. leżą pozostałości podmiejskiego folwarku Grzegorzewo. Zachował się tu dawny dworek (?) z XIX w. przy ul. Makowej 14, ze śladami zdobień na elewacji.

Po wsch. stronie szosy do Sulmierzyc, z dala od miasta, znajdował się w XVIII-XIX w. cmentarz dla ofiar cholery. Po raz ostatni korzystano z niego podczas epidemii w 1868 r. Jego pozostałością jest porośnięty brzozaami niewielki wzgórek w lesie 50 m od zakrętu szosy i domu przy ul. Sulmierzyckiej 48. Dalej na pld., na skraju kompleksu leśnego, znajduje się rezerwat przyrody „Miejski Bór” (patrz s. 15)

Informacje praktyczne

Nr kodu pocztowego 63-700

Nr kierunkowy telefonu 0-64

Komunikacja

Dworzec PKP, ul. Dworcowa, tel. 522 31

Dworzec PKS, ul. Konstytucji 3 Maja, tel. 535 82

Komunikacja miejska (dyrekcja mieści się przy ul. Kobierskiej 5, tel. 531 22). W soboty i dni świąteczne kursują tylko linie 3 i K; pozostałe linie obsługiwane są tylko w dni robocze:

- 1 – **Kopieczki**–Koźmińska–23 Stycznia–Masłowskiego–Konstytucji 3 Maja–Dworcowa–Kobylińska–Mickiewicza–Floriańska–Mały Rynek–Piastowska–Sienkiewicza–Kołątaja–Zdunowska–**Konarzew**
- 2 – **Dworzec PKS**–Dworcowa–Kobylińska–Mickiewicza–Raszkowska–Wiśniowa–Spartańska–Durzyn–Tomnice–Jasne Pole–Sędziszew–Dusznà Górka–Orpiszew–**Janów**
- 3 – **Grudzielskiego**–Benicka–Osadnicza–Spokojna–Chopińska–Kobylińska–Mickiewicza–Floriańska–Mały Rynek–Piastowska–Sienkiewicza–Zamkowa–Zdunowska–56 Pułku Piechoty–Ogrodowskiego–Ostrowska–Sosnowa–Kamienna–**Stawna**
- 6 – **Rozdrażew**–Henryków–Brzoza–Nowy Folwark–Kozała–Koźmińska–Przemysłowa–Koźmińska–Mickiewicza–Konstytucji 3 Maja–Dworcowa–Kobylińska–Mickiewicza–Floriańska–Mały Rynek–Rynkowa–Rynek–Zdunowska–**Staszica** (z powrotem Staszica–Bolewskiego–Młyńska–Kościuszki–Rynek–Zdunowska–Piastowska–Mały Rynek)
- 7 – **Dworzec PKS**–Dworcowa–Kobylińska–Mickiewicza–Floriańska–Mały Rynek–Piastowska–Sienkiewicza–Kołątaja–Zdunowska–Staszica–Bolewskiego–Młyńska–Ogrodowskiego–Ostrowska–Stawna–Gorzupska–Gorzupia–Paprotki–**Świnków**
- 8 – **Rynek**–Zdunowska–Piastowska–Mały Rynek (z powrotem Mały Rynek–Rynkowa–Rynek)–Floriańska–Konstytucji 3 Maja–Dworcowa–Kobylińska–Lutogńiew–Romanów–**Dzierżanów**
- 9 – **Dworzec PKS**–Dworcowa–Kobylińska–Mickiewicza–Raszkowska–Kobierno–Różopole–Roszki–**Orpiszew**
- B – **Floriańska**–Konstytucji 3 Maja (z powrotem Konstytucji 3 Maja–Dworcowa–Kobylińska–Piastowska–Mały

Rynek-Floriańska)-Mickiewicza-Koźmińska-Bożacin-Wolenice-Czarny Sad-Lipowiec-Koźmin

J - Rynek-Zdunowska-Piastowska-Mały Rynek (z powrotem Mały Rynek-Rynkowa-Rynek)-Floriańska-Konstytucji 3 Maja-Dworzec PKS-Konstytucji 3 Maja-Mickiewicza-Koźmińska-Bożacin-Wolenice-Czarny Sad-Lipowiec-Koźmin-Orlina-Walków-Golina-Jarocin

K - Dworzec PKS-Konstytucji 3 Maja-Floriańska-Mały Rynek-Piastowska-Zdunowska-56 Pułku Piechoty-Ogrodzkiego-Ostrowska (z powrotem Ostrowska-al. Powstańców Wlkp.-Kaliska-Rynek-Zdunowska)-Smoszew-Biadki-Mazury-Daniszyn-Łakociny-Lamki-Ostrów Wlkp.

Postoje taksówek: dworzec PKP, tel. 528 30; Mały Rynek, tel. 523 04

Usługi motoryzacyjne

Stacje benzynowe: ul. Chwaliszewska, tel. 524 95; ul. Zdunowska, tel. 525 15

Naprawa pojazdów: ul. Gronowa 12, tel. 546 72; ul. Jastrzębia 26, tel. 545 94; ul. Langiewicza 13, tel. 527 22; ul. Ostrowska 104, tel. 522 51; ul. Wiejska 1c, tel. 535 76

Noclegi

Hotele: „Krotosz”, ul. Mickiewicza 44, tel. 545 22; „Pod Białym Orłem”, Mały Rynek 2, tel. 532 77

Zajazd „Jelonek”, ul. Zdunowska 116, tel. 525 15

Schronisko młodzieżowe (sezonowe), ul. Zdunowska 83, tel. 525 06

Gastronomia

Restauracje: „Duet”, ul. Koźmińska 61a, tel. 509 99; „Jelonek”, ul. Zdunowska 116, tel. 525 15; „Kameralna”, ul. Rawicka 1, tel. 524 12; „Kasyno”, ul. 56 Pułku Piechoty 7; „Krotosz”, ul. Mickiewicza 44, tel. 535 92; „Pod Bązantem”, ul. Zdunowska 7; „Pod Białym Orłem”, Mały Rynek 2, tel. 523 85

Ośrodek gastronomiczno-rekreacyjny „Leśniczówka”, ul. Leśna 1

Bary: „Centrum”, ul. Kaliska 1; „Kolejarz”, ul. Dworcowa; „Mini”, ul. Zdunowska 13; „MM”, ul. Koźmińska 67a; „Pizzeria”, ul. Piastowska 28; „Pizzeria”, ul. Podgórna 4; ul.

Polna; „Specjal”, dworzec PKP, tel. 528 16; „Tip Top”, ul. Kollątaja 2, tel. 523 12; „Tip Top”, ul. Mickiewicza 24, tel. 528 16; „Top”, ul. Kobylińska 3, tel. 524 50; „Tramp”, ul. Chwaliszewska 6, tel. 530 94; „Trio”, ul. Klasztorna

Instytucje kulturalne

Muzeum Regionalne PTTK, Mały Rynek 1, tel. 526 15
(czynne w godz. 10-15, w środy do 18, w soboty i niedziele po uzgodnieniu)

Krotoszyński Ośrodek Kultury, Mały Rynek 13, tel. 542 78
Biblioteka Publiczna, ul. Benicka 9, tel. 527 83
Kino „Przedwiośnie”, al. Powstańców Wlkp. 16, tel. 524 36

Sport, turystyka, rekreacja

Ośrodek rekreacyjny „Błonie”, ul. Sportowa 1, tel. 500 46
Pływalnia letnia, ul. Ogrodowskiego 8, tel. 523 23
Stadion sportowy, ul. Sportowa 1, tel. 534 25
Hala sportowa, ul. Sportowa 1a, tel. 542 28
Biuro Obsługi Ruchu Turystycznego PTTK, Mały Rynek 1, tel. 526 15

Urzędy

Urząd Miasta i Gminy oraz Urząd Rejonowy, ul. Kollątaja 7, tel. 542 01
Policja: ul. Zdunowska 38a, tel. 997, 522 63; dworzec PKP, tel. 534 37
Urzędy pocztowe: ul. Piastowska 35, tel. 525 64 ; dworzec PKP, tel. 521 10; al. Powstańców Wlkp. 60, tel. 525 32

Służba zdrowia

Szpital: ul. Mickiewicza 21, tel. 532 31; ul. Bolewskiego 4, tel. 532 51
Przychodnia rejonowa, ul. Bolewskiego 4, tel. 532 51
Pogotowie ratunkowe, ul. Mickiewicza 21, tel. 999, 525 55
Apteki: Kaliska 2, tel. 526 17; Rynek 3, tel. 526 19; Zdunowska 33, tel. 526 20; Masłowskiego

CIEKAWSZE MIEJSCOWOŚCI W OKOLICACH KROTOSZYNA

BASZKÓW – Duża wieś w gminie Zduny, 10 km na pld.zach. od Krotoszyzna, przy drodze Zduny–Kobylin. Rolnicza spółdzielnia produkcyjna.

O wczesnym osadnictwie tutejszym świadczy odnaleziony 10-boczny młot kamienny z okresu przedłużyckiego (1550-1300 p.n.e.). Nazwa wsi wywodzi się od imienia Baszko. Początkowo (aż do 1757 r.) były to dwie oddzielne osady – *Baszków* (część wsch.) i *Włodyka* (zach.). W pierwszej wzmiance z 1392 r. wymieniony jest *Zbrosz de Baszcowo*; wieś była wtedy własnością rodów Baszkowskich i Włodyckich. Później często zmieniali właścicieli, m.in. w latach 1684-1738 należała do Leszczyńskich, a potem do 1791 r. – do Sułkowskich. Z dokumentów wiemy o istnieniu tu skromnej szachulcowej rezydencji Leszczyńskich, wzniesionej w latach dziewięćdziesiątych XVII w. (nie pozostały po niej żadne ślady). Rzekomo miała się tu urodzić Maria Leszczyńska, późniejsza królowa Francji (według literatury nastąpiło to w Poznaniu lub Wrocławiu).

Zabudowa zach. części wsi rozłożyła się wokół obszernego placu ze stawem (obecnie zasypnym), tzw. półwsi. Dawna stara zabudowa ustąpiła miejsca nowszym domom. Najokazalszy jest budynek nr 67 z ok. 1910 r., który mieścił niegdyś karczmę, a obecnie urząd pocztowy.

Zach., najwyższą część placu zamyka bryła **kościółka parafialnego Wniebowzięcia NMP**.

Parafia powstała tu zapewne już w XIII w., a pierwsza wzmianka o niej pochodzi z 1418 r. Pierwotnie kościół był pod wezwaniem św. Mikołaja. Obecną klasycystyczną świątynię wzniesiono w latach 1828-29 z fundacji Mikołaja Mielżyńskiego i jego żony, Brygidy ze Sczanieckich. W 1994 r. została gruntownie odnowiona.

Kościół jest jednonawowy, z nieco węższym prezbiterium od zach. i kwadratową wieżą z baniastym hełmem od wsch. Polichromię wnętrza wykonał w 1951 r. Janusz Bersz. Niektóre elementy wyposażenia pochodzą ze stojącego na tym miejscu poprzedniego kościoła. M.in. w barokowym ołtarzu głównym, przerobionym ok. 1919 r., znajduje się manierystyczny krucyfiks z poł. XVII w. Figury św. Stanisława i św. Wojciecha po bokach ołtarza wykonał ok. 1919 r. znany rzeźbiarz wielkopolski Marcin Rożek. Po prawej stronie stoi późnoklasycystyczna chrzcielnica z 1855 r. W późnoklasycystycznych ołtarzach bocznych znajdują się obrazy z lat ok. 1850-60 w bogatych ramach: w lewym *Wydobycie z rzeki zwłok św. Jana Nepomucena* (mal. być może Leon Kapliński), w prawym *Wniebowzięcie NMP*.

Naprzeciwko kościoła wybudowano w latach dwudziestych XX w. plebanię, krytą czterospadowym dachem mansardowym. Obok (nr 65) stoi dom dla nauczyciela z ok. 1910 r. Z drugiej strony kościoła w 1923 r. wzniesiono kostnicę.

Na cmentarzu (przy drodze do Bestwina) znajduje się grób 2 mieszkańców wsi poległych w powstaniu wielkopolskim i 2 ofiar wojny polsko-radzieckiej z 1920 r., a na nagrobku wypisano też nazwiska 64 parafian, którzy stracili życie w latach 1914-20. Przy wejściu na cmentarz rosną lipy o obw. 250 i 270 cm. Przy drodze do Jutrosina znajduje się okazały Dom Strażaka z 1987 r., a za nim budynek szkoły z końca XIX w., rozbud. ok. 1905 r. na piętrowy i ponownie powiększony w latach 1986-87 z zachowaniem pierwotnego stylu budowli.

Wsch. część wsi zajmuje zespół pałacowy, w którym głównym obiektem jest późnoklasycystyczny pałac.

Wzniesiono go zapewne w latach 1804-05 dla Mikołaja Mielżyńskiego wg projektu przypominającego rozwiązanie wybitnego architekta berlińskiego Dawida Gilly'ego. Ok. 1860 r. został sprzedany księciu Henrykowi von Reuss, dla którego wkrótce potem pałac przebudowano i dostawiono płytkie poprzeczne skrzydło płn. w stylu renesansu francu-

skiego, mieszczące okazałą salę jadalną. W 1913 r., gdy dobra baszkowskie zakupił Olgierd Czartoryski, pałac powrócił w polskie ręce. Po II wojnie świat. i upaństwowieniu w pałacu ulokowano kolonie dla dzieci pracowników PKS, później ośrodek kolonijno-wczasowy ostrowskiego ZNTK, a po remoncie przeprowadzonym w latach 1988-89 znajduje się w nim Dom Pomocy Społecznej.

Pałac wzniesiono na planie lekko wydłużonego prostokąta. Piętrową bryłę kryje dach trzyspadowy. Na osi umieszczono niewielki szczyt z kartuszem herbowym książąt Reuss. Od strony płn. widoczne jest płytkie poprzeczne skrzydło o dachu mansardowym, zwieńczone niską wieżą. Wewnątrz fragmentarycznie zachowała się dekoracja stiukowa z pocz. XIX w.

Równocześnie z wzniesieniem pałacu powstał **park krajobrazowy** (pow. 11,03 ha), rozplanowany w latach ok. 1830 przez żonę Mikołaja Mielżyńskiego – Brygidę i jego synową Katarzynę Potulicką na miejscu dawnego ogrodu włoskiego. Rośnie w nim urozmaicony drzewostan, zarówno rodzimy, jak i egzotyczny. Zachowały się pozostałości ogrodzenia parkowego i 2 bramy z pocz. XX w. Obok wjazdu płn. stoi dom dozorczy z tego samego czasu, kryty dachem naczółkowym. Przy bramie od strony zach. znajduje się od 1945 r. pomnik żołnierzy radzieckich z 1 Frontu Ukraińskiego, poległych w walkach w dniach 24-27 I 1945 w rejonie wsi. Pierwotnie byli oni tu pochowani, ale w 1952 r. zostali ekshumowani na cmentarz rejonowy w Rawiczu. W sąsiedztwie rośnie dąb o obw. 350 cm.

Obszerny **folwark** powstał również na pocz. XIX w., a oddzielony był od pałacu i parku drogą przelotową. Główny obiekt stanowił okazały, trzykondygnacyjny późnoklasycystyczny browar (gorzelnia?) z ok. 1820 r., kryty dachem naczółkowym, obecnie użytkowany jako biura spółdzielni produkcyjnej. Inne budynki zgrupowane są wokół obszernego podwórza. Od strony zach. zwracają uwagę 6-boczne niskie budynki kuźni i stolarni, wzniesione w 1 poł. XIX w. z kamieni polnych. Oddzielnie (po wsch. stronie) stoi dawny dom zarządcy folwarku (nr 108) z XIX/XX w.

W rejonie głównego skrzyżowania wzniesiono w 1929 r. dworek z portykiem na 2 parach kolumn, który przez pewien czas był mieszkaniem nadleśniczego. Naprzeciwko niego stoi kapliczka z drewnianym krzyżem i datą 1851 na grubym cokole. Siedzibą dawnego nadleśnictwa był murowano-drewniany czworak nr 115 z ok. 1880 r. Po zewn. stronie folwarku, wzdłuż drogi do Dzierżanowa, rozciąga się zespół innych czworaków, m.in. murowanych nr 103-105 z lat 1904-10 i szachulcowych nr 99-101 z lat po I wojnie świat.

W kierunku wsch., wzdłuż szosy do Zdun, ciągnie się aleja starych lip o obw. do 440 cm. W lesie 2,5 km na płd.wsch. od wsi znajduje się nieopodal szosy drewniany krzyż, wystawiony przez Czartoryskich 4 VII 1929, wg tradycji w miejscu, gdzie w czasie burzy obok ich powozu przewróciły się 2 drzewa (dojście do niego 300 m drogą odchodzącą w lewo w las zaraz za stawem Pryczków).

W lesie w pobliżu drogi do Konarzewa (3 km na wsch. od wsi) utworzono **rezerwat paproci „Bazzków”** (patrz s. 15).

Przy szosie do Kobyłina powstał w pewnej odległości od Baszkowa zakład utylizacyjny na licencji holenderskiej, oddany do użytku w 1986 r., mający obsługiwać województwa kaliskie i leszczyńskie. Obecnie mieści się w nim przedsiębiorstwo o nazwie „Żelatyna”.

Przystanek PKS z połączeniami do Kobyłina, Kościana, Krotoszyna i Poznania. Bar „U Janusza”. Stacja benzynowa (przy zakładzie utylizacyjnym). Poczta (nr kodu 63-741), tel. 512 90. Ośrodek zdrowia, tel. 512 67.

BASZYNY – Wieś 14 km na wsch. od Krotoszyna, na wsch. skraju gminy. Rolnicza spółdzielnia produkcyjna.

Przy głównej drodze znajduje się przebud. **dwór** (dom nr 11) z końca XIX w. W sąsiedztwie pozostałości starych **zabudowań folwarcznych** i **park** (pow. 1,24 ha) ze stawem. Przy skrzyżowaniu z drogą do

Jankowa Zaleśnego w ozdobnej kapliczce obejrzeć można drewnianą **figurę Chrystusa** z ok. 1910 r.

Przystanek PKS z połączeniami do Krotoszyńska i Ostrowa Wlkp.

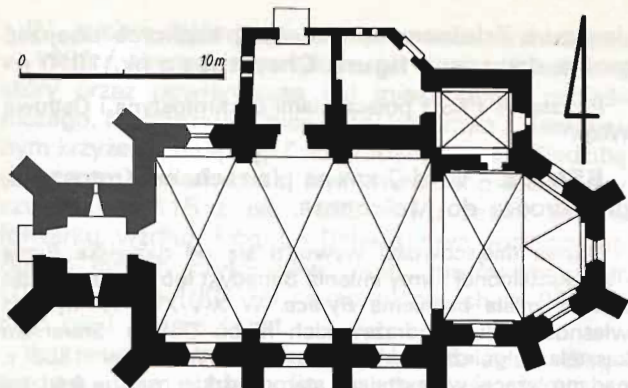
BENICE – Wieś 7 km na płn.zach. od Krotoszyńska, przy drodze do Mokronosa.

Nazwa miejscowości wywodzi się od nazwiska *Bynia* – zniekształconej formy imienia Benedykt lub Beniamin, i do XVI w. miała brzmienie *Bynice*. W XIV-XVII w. była to własność rodu Rozdrażewskich herbu Doliwa. Staraniem kasztelana gnieźnieńskiego Paszka z Wolicy w 1358 r. nadano leżącej w kasztelanii starogrodzkiej osadzie średzkie prawa miejskie (*oppidum Bynycze*). Do 1510 r. wymieniano Benice jako miasto, ale później spadły one do roli wsi i po założeniu miejskim nie ma dziś śladu. W styczniu 1945 r. pod Benicami rozegrała się bitwa pancerna, w czasie której zginęło 39 żołnierzy radzieckich (pochowani są na cmentarzu wojennym w Rawiczu) i 70 niemieckich. Później 26 V 1946 doszło tu do starcia konspiracyjnego oddziału ppor. „Bora” (Zygmunta Borostowskiego) ze ścigającymi go milicjantami; 7 członków oddziału straciło życie w walce, a 5 pozostałych ujęto i skazano na śmierć.

W pld. części Benic znajduje się **kościół parafialny** św. Mikołaja.

Parafię tętejszą ufundowano zapewne w XIII lub XIV w., a pierwsza wzmianka o niej pochodzi z 1451 r. Obecna świątynia powstała na przełomie XVI i XVII w. (zapewne w 1598 r.) z fundacji Anny z Łukowa Rozdrażewskiej. Pierwotnie była przeznaczona dla braci czeskich. W XIX w. znajdował się tu obraz Matki Boskiej, uznawany za cudowny. Kościół po pożarze remontowano w latach 1908-12.

Kościół jest późnorenesansowy, ale jego plan powtarza rozwiązania stosowane w budowlach gotyckich. Ma jedną nawę, nieco węższe i niższe prezbiterium zamknięte trójbocznie, a od zach. wysoką wieżę z wąskimi okienkami (strzelniczymi?) i namiotowym hełmem. Późnorenesansowy wsch. szczyt nawy nosi ślady dekoracji sgraffitowej. Polichromię wnętrza wykonano w 1958 r. W neobarokowym ołtarzu gł. znajduje się obraz *Matka Boska Ró-*

Benice - rzut kościoła św. Mikołaja

żańcowa z 1909 r. (mal. Julian Wałdowski) i rokokowe tabernakulum. Ołtarze boczne są rokokowe; w lewym umieszczono rzeźbę Chrystusa na krzyżu, a w prawym – barokową rzeźbę patrona kościoła. Przy prawej ścianie znajdują się: chrzcielnica z poł. XVIII w. z rzeźbą anioła i późnorennesansowy nagrobek fundatorki kościoła z pocz. XVII w. Zachowały się stare drzwi z XVII/XVIII w. do kruchty i zakrystii, obite blaszanymi kratownicami.

Przy kościele znajduje się cmentarz, pośrodku którego pomnikiem w kształcie głazu upamiętniony jest ks. Franciszek Grzesiek (1879-1942), proboszcz tużejszy od 1936 r., zamęczony w obozie hitlerowskim w Dachau. Naprzeciwko kościoła rośnie dąb o obw. przekraczającym 3 m.

W pobliżu rozwidlenia dróg do Mokronosa i Wronowa znajdował się zespół dworski, obecnie rozparcelowany. Pozostał **dwór** (dom nr 31) z 1 poł. XIX w., przebud. w końcu XIX w., z drewnianym gankiem od płn. Obok resztki parku, kamienno-ceglane zabudowania folwarczne z końca XIX w. i zwracający uwagę przebud. piętrowy czworak z 1 poł. XIX w. Dalej na pld. wznosi się okazały gmach szkoły (nr 29) z końca XIX w. W 1980 r. odsłonięto przy nim pomnik ku czci milicjantów poległych w 1946 r. (obecnie jest tu pusty cokół). Z pozostałej zabudowy wsi na uwagę

Gmach Urzędu Miasta i Gminy

Kościół św. Andrzeja Boboli

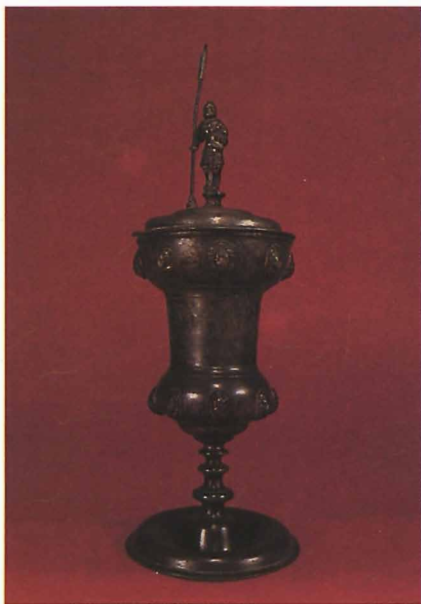

Ekspozycja taboru dawnej kolei wąskotorowej

Dawny klasztor (siedziba Muzeum) i kościół potrynitarski

Muzeum – puchar cechu szewców krotoszyńskich z XVIII w.

Muzeum – fragment ekspozycji etnograficznej

Pałac Galeckich

Fragment parku

Kościół św. Fabiana i Sebastiana

Zajazd „Jelonek”

Baszków – pałac

Baszków – salon w pałacu

Pomnikowa sosna w pobliżu osady leśnej Dąbrowa

Rezerwat „Dąbrowa koło Biadek”

Tzw. krzyż napoleoński w lesie koło Konarzewa

Lutogniew – ołtarz główny w kościele parafialnym

Sulmierzyce – ratusz

Sulmierzyce – kościół parafialny

Sulmierzyce – ul. Nowa

Sulmierzyce – pomnik Klonowica

Zduny – ratusz

Zduny – fragment zabudowy ul. Mickiewicza

Zduny – piwnica w budynku Izby Muzealnej

Zduny – cukrownia

zasługuje dom nr 10 przy rozwidleniu dróg do Ustkowa i Krotoszyńska, szachulcowy z końca XIX w.

Przystanek PKS z połączeniami m.in. do Borku, Jarocina, Koźmina i Krotoszyńska. Poczta (nr kodu 63-703), tel. 516 80.

BIADKI – Wieś 8 km na wschód od Krotoszyńska, przy szosie i linii kolejowej do Ostrowa Wlkp. Przy stacji kolejowej duży Zakład Przemysłu Drzewnego, wchodzący w skład przedsiębiorstwa „Witar” – główny odbiorca drewna z okolicznych lasów, wytwarzający przede wszystkim klepkę parkietową i mozaikową z tarcicy iglastej i liściastej.

Nazwa wsi wywodzi się od wyrazu *bieda*. Pierwsza wzmianka z 1521 r. (*Byadki*). W czasie powstania wielkopolskiego zajęcie 1 I 1919 nad ranem tutejszej stacji kolejowej przez żołnierzy pleszewskich było pierwszym etapem wyzwolenia powiatu krotoszyńskiego (odznaczył się przy tym szczególnie Leon Magnuszewski).

Tutejsza parafia wydzielona została w 1925 r. z parafii w Kobiernie i początkowo użytkowała obiekty tymczasowe. Obecny **kościół parafialny św. Izydora Oracza** jest budowlą nowoczesną, wzniesioną z kamieni i betonu w latach 1973-77 (arch. Aleksander Holas, rzeźby i witraże Adam Chyrek, płaskorzeźby *Św. Krzysztof* na iglicowej dzwonnicy o trójkątnym przekroju i *Pietà* w kapliczce – Ireneusz Daczka).

Niedaleko kościoła zachował się dworek (dom nr 10) z końca XIX w., parterowy na kamiennej podmurówce, kryty dachem z wystawką. We wsch. części wsi znajduje się duży budynek szkoły z końca XIX w. Jeszcze dalej, przy szosie w kierunku Ostrowa Wlkp., 23 I 1980 odsłonięto głaz-pomnik ku czci 39 żołnierzy Armii Czerwonej (z 4 armii pancernej gwardii 1 Frontu Ukraińskiego), poległych w końcu stycznia 1945 r. w czasie walk o oswobodzenie okolic Krotoszyńska. Budynek dworca i sąsiednie zabudowania kolejowe pochodzą z końca XIX w.; z tego okresu datuje się też piętrowy budynek dawnego gościńca (nr 123) przy przejeździe kolejowym.

W lesie 3 km na pld.wsch. od wsi, już na terenie gminy Ostrów Wielkopolski, znajduje się rezerwat przyrody „Dąbrowa koło Biadek Krotoszyńskich” (patrz s. 15).

Stacja kolejowa na linii Krotoszyn–Ostrów Wlkp., tel. 513 24 (w dni wolne od pracy z Kalisza i Ostrowa można wykupić bilety wycieczkowe). Przystanek PKS z połączeniami do Krotoszyzna i Ostrowa, przystanek linii autobusowej K (Krotoszyn–Ostrów). Poczta (nr kodu 63-745), tel. 513 20. Ośrodek zdrowia, tel. 513 25.

BRZOZA – Nieduża wieś 5 km na płn. od Krotoszyzna, po zach. stronie drogi do Dobrzycy.

Pierwsza wzmianka z 1465 r. dotyczy darowania przez biskupa Andrzeja z Bnina tutejszej dziesięciny kapitule poznańskiej.

Z dawnego zespołu dworskiego pozostał nieduży dwór z ok. 1900 r. na kamiennej podmurówce, czworaki i zabudowania folwarczne z tego samego okresu oraz mały park ze stawem.

Przystanek PKS z połączeniami do Koźmina, Krotoszyzna i Pleszewa. Przystanek linii autobusowej nr 6 Krotoszyn–Rozdrażew.

CHWALISZEW – Wieś 9 km na pld.wsch. od Krotoszyzna, w sąsiedztwie rozległych kompleksów leśnych, nad Czarną Wodą, przy skrzyżowaniu dróg lokalnych.

Pierwotnie wieś była gniazdem rodowym Chwaliszewskich herbu Rola (później Trąby). W pierwszej wzmiance z 1401 r. wymieniony jest Piotr *Chwalczewsky*; do XVI w. nazwa wsi brzmiała *Chwalczewo*, a nawet *Chalczewo*. Później była to własność królewska w ramach starostwa odolanowskiego; z lustracji przeprowadzonej w 1659 r. dowiadujemy się, że było tu 7 łanów uprawianych przez 11 kmięci, których po „potopie” szwedzkim pozostało tylko trzech. W styczniu 1945 r. przy wyzwalaniu wsi doszło pod lasem do potyczki 4 czołgów radzieckich z częścią niemieckiej dywizji pancerniej im. H. Göringa; poległo przy tym 4 żołnierzy radzieckich.

W Chwaliszewie urodził się Antoni Olejnik (patrz s. 101).

Zabudowa wsi rozciągnięta jest na dł. ponad 2 km wzdłuż drogi Zduny–Daniszyn. Na lewym brzegu Czarnej Wody wznosi się **kościół parafialny św. Mikołaja**.

Kościół istniał tu być może już w XIV w., ale pierwsza wzmianka o nim pochodzi z 1540 r. W okresie reformacji został pozbawiony uposażenia, które starosta odolanowski Jan Zborowski przekazał szkole protestanckiej z Pleszewa. Wskutek tego upadła tutejsza parafia, a kościół stał się filialnym parafii sulmierzyckiej. Kolejna drewniana budowla wzniesiona została w latach ok. 1800, a jako grożąca ruiną została rozebrana w 1898 r. W następnym roku zbud. obecną świątynię – murowaną. Prawa parafialne przywrócono jej w 1925 r.

Jednonawowy kościół ma okienka zamknięte półkoliście, co jest nawiązaniem do stylu romańskiego. Od zach. znajduje się wieża. Wewnątrz w nowszych ołtarzach umieszczono rzeźby barokowe z XVIII w.

Pozostałością zespołu dworskiego są: położony naprzeciwko kościoła nietynkowany dwór (nr 5) z końca XIX w., resztki parku i zabudowania pofolwarczne. Przy domu nr 8 stoi figura Serca Jezusowego z 1934 r., a przy domu nr 16 – kapliczka z XIX-wieczną rzeźbą św. Wawrzyńca. Na wsch. skraju wsi znajduje się ceglana kapliczka z 1986 r., ocieniona lipą o obw. 320 cm.

Zach. część Chwaliszewa była dawniej oddzielną osadą **Piaski**. Zachowały się tu 2 domy drewniane z końca XIX w. o konstrukcji zrębowej (nr 38 i 56).

Na skraju lasu 1 km na płn.zach. od Piasków znajduje się osada **Zofiówka**. W nowym budynku ma tu siedzibę Leśnictwo Smoszew, naprzeciwko którego rośnie pomnikowy okaz **lipy** o 3 powiązanych klamrami konarach i obw. u dołu 650 cm. Związane jest z nią podanie o zabitej dziewczynie – ofierze nieszczęśliwej miłości i wiernym psie zaklętym w kamień. Tuż przy leśniczówce, po przeciwnej stronie drogi, rozciąga się **rezerwat przyrody „Dąbrowa Smoszew”** (patrz s. 15). W lesie na płn.zach. od zabudowań, po obu stronach poprzecznego duktu

50 m w lewo od pierwszego skrzyżowania, znajdują się 2 dobrze zachowane kurhany z epoki brązu (patrz s. 104-106).

Przystanek PKS z połączeniami m.in. do Kalisza, Krotoszy-
na i Ostrowa Wlkp.

DĄBROWA – Niewielka osada śródleśna położona przy skrzyżowaniu drogi Roszki–Koźminiec z umocnionym duktem Maciejew–Raszków. Parking leśny. W pobliżu rośnie dorodny okaz pomnikowej **sosny** o obw. 340 cm, górującej nad otaczającym młodym lasem (dojście 200 m asfaltem na płd.wsch. – w stronę Raszkowa – i następnie pierwszą drogą gruntową 100 m w prawo). Po prawej stronie drogi w kierunku Koźmińca, 300 m od zabudowań, zachował się pomnik wystawiony na miejscu śmierci tutejszego leśniczego, zamordowanego przed I wojną świat. przez kłusowników (napis jest już nieczytelny).

W odl. 1,5 km na płd.wsch. od osady, w jeszcze dziś trudno dostępnym miejscu po prawej stronie drogi do Raszkowa, zachowało się **grodzisko** pierścieniowate o średnicy wewn. kotlinki 60 m i wale szer. 7 m.

Wśród lasu 2 km na płn.zach. od osady, po prawej stronie drogi do Maciejewa, znajduje się (trudny do odnalezienia) **głaz narzutowy** – piaskowiec o lepi-szczu krzemionkowym, o dł. 675 cm, szer. 370 cm, wys. odsłoniętej części 100 cm i obw. 18 m.

Kamień ten niósł diabeł w czasie „potopu” na pomoc Szwedom oblegającym Jasną Górę. Towarzyszył temu głośny świst, więc jeden z miejscowych chłopów, wystraszony, przeżegnał się. Diabeł upuścił wówczas głaz wśród lasu, ale nie mógł go ponownie dźwignąć. Usiadł więc na nim, a potem zaczął kopać kopytem. Powstały wtedy zachowane do dziś na powierzchni kamienia wgłębienia i niecki.

Najbliższe przystanki PKS w Roszkach (3 km na płd.) i Ryczkowie (4 km na zach.).

DZIERŻANÓW – Wieś 6 km na zachód od Krotoszy-
na, nad Żydowskim Potokiem, przy linii kolejowej do Leszna. Gospodarstwo rolne Skarbu Państwa, z gorzelnią.

Nazwa wsi pochodzi od imienia *Dzierżan*. Pierwsza wzmianka z 1322 r. Pierwotnie była gniazdem rodu Gozdawitów Dzierżanowskich (z nich wywodził się m.in. Andrzej Dzierżanowski, pierwszy polski opat klasztoru cystersów w Wągrowcu). Na pocz. XVI w. wieś przeszła na Lipowskich, potem należała do Konarskich, Sieniutów, Walknowskich i Sokolnickich. Nepomucen Sokolnicki za udział w powstaniu kościuszkowskim otrzymał od Prusaków taką karę, że dla jej uregulowania musiał sprzedać wieś. W latach 1872-1939 należała ona do Chełkowskich. Na stacji kolejowej w 1945 r., na 2 dni przed wyzwoleniem, polscy kolejarze doprowadzili do wykolejenia 2 niemieckich pociągów ewakuacyjnych, w wyniku czego wyleciały w powietrze wagony z amunicją i zapaliły się cysterny z benzyną; zginęło przy tym kilkudziesięciu Niemców.

W Dzierżanowie urodził się Bronisław Biedowicz (patrz s. 97).

Z dawnego zespołu dworskiego pozostał dwór sprzed poł. XIX w., otoczony parkiem krajobrazowym (pow. 3,10 ha) o częściowo zatartym układzie (zachowały się szpalery grabowe). Obok parku znajduje się folwark z piętrowym spichrzem z 1 poł. XIX w. (przebud. na pocz. XX w.) i nietynkowaną gorzelnią z XIX/XX w. na kamiennej podmurówce. Przy bramie gospodarstwa rośnie dąb o obw. 340 cm.

W płn.-zach. narożniku parku, przy głównej drodze, znajduje się nietynkowana kaplica z 1911 r. Naprzeciwko niej stoi drewniany krzyż z 1903 r., zdobiony częściowo już zatartymi rzeźbami (znamy nazwisko jego twórcy: Kowalczyk). W obrębie zabudowy wsi zachowały się szachulcowe chałupy nr 15, 16, 18 i 21 z XIX w. Obok domu nr 16 znajduje się kapliczka ze starą rzeźbą św. Wawrzyńca, a nieco dalej figura św. Jana Nepomucena.

Przystanek kolejowy na linii Krotoszyn–Leszno. Końcowy przystanek linii autobusowej nr 8 z Krotoszyra.

GORZUPIA – Wieś 5 km na wsch. od Krotoszyra, przy drodze do Świnkowa.

W pierwszej wzmiance z 1399 r. wymieniony jest *Andrał Gorzupski*. Do XVI w. nazwa wsi brzmiała *Gorzup* (*Gorzub*).

W 1981 r. oddano tu do użytku nowy budynek wiejskiego domu kultury, znajdujący się przy gł. skrzyżowaniu w pld.-wsch. części wsi. Nieco na pln. od tego skrzyżowania stoi nietynkowany dawny dwór (dom nr 5) z 2 poł. XIX w., kryty dachem naczółkowym. Wśród wielu nowych zabudowań znaleźć też można nieco starych domów z końca XIX i pocz. XX w. W obrębie wsi stoi kilka krzyży i figur przydrożnych, z których najciekawszy jest krzyż przy domu nr 23, wykonany w 1985 r. przez Antoniego Czajkę (rzeźbiarza ludowego z Gorzupia).

Stacja kolejowa na linii Krotoszyn–Ostrów Wlkp. Przystanek PKS z połączeniami do Krotoszyna. Linia autobusowa nr 7 Krotoszyn–Świnków. Poczta (nr kodu 63-744), tel. 515 90. Dom kultury, tel. 515 17.

KOBIERNO – Wieś 4 km na pln.wsch. od Krotoszyna, na lewym brzegu Czarnej Wody, przy skrzyżowaniu dróg lokalnych.

Nazwa wsi wywodzi się od wyrazu *kobiernik* = tkacz wyrabiający kobierce. Pierwsza wzmianka z 1288 r. (*Co-bersno*) w dokumencie wystawionym przez księcia Przemysła II dla Piotra Prusinowskiego z rodu Starzów-Toporów, zezwalającym na lokację na niemieckim prawie wiejskim Kobierna, Prusinowa i Tomnic. Zapewne krótko po tym w nowej osadzie założono kościół parafialny, pierwotnie pod wezwaniem św. Michała i św. Wojciecha, do którego należały także Dąbrowa, Gorzupia i Tomnice. W 1292 r. odbył się tu zjazd dostojników kościelnych. W XIV w. Kobierno wchodziło w skład dóbr koźmińskich (Wezenborgów, a potem Rozdrażewskich). W 1901 r. po zach. stronie wsi uruchomiono cegielnię.

Neogotycki kościół parafialny św. Wojciecha, jednonawowy z wieżą o spiczastym zwieńczeniu, zbud. w latach 1881-83. Wyposażenie wnętrza również utrzymane jest w stylu neogotyckim. Wokół stare ogrodzenie z końca XIX w. Nieopodal kościoła zachowała się szachulcowa organistówka (dom nr 27) z 2 poł. XIX w.

W pln. części Kobierna znajduje się dawny dwór z ok. 1905 r., wskutek rozbudów o zniekształconej

bryle, obecnie użytkowany przez szkołę. Przy nim okaz dębu o obw. 420 cm i niewielki park, a w sąsiedztwie pozostałości kamiennie-ceglanych zabudowań folwarcznych z końca XIX w. Przy gł. drodze naprzeciwko dworu rośnie wierzba biała o obw. 400 cm.

Przystanek PKS z połączeniami do Koźmína, Krotoszyña, Ostrowa Wlkp. i Pleszewa. Poczta (nr kodu 63-714), tel. 515 20.

KONARZEW – Wieś 4 km na pld.zach. od Krotoszyña, przy drodze do Baszkowa, administracyjnie należąca do gminy Zduny.

Odnaleziono tu ślady kultury grobów kloszowych (z wczesnej epoki żelaza). Nazwa wsi pochodzi od wyrazu *koniarz* = człowiek zajmujący się końmi. Wzmiankowana była po raz pierwszy w dokumencie z 1397 r. Pierwotnie należała do rodu Porajów, a następnie Łodziów. W 1903 r. na części rozparcelonego majątku osiedlono tu grupę kolonistów niemieckich z prowincji hanowerskiej.

Niedaleko gł. skrzyżowania wsi stoi na murowanym pękatym cokole **rzeźba św. Wawrzyńca** (kopia figury z 1 poł. XIX w., której oryginał umieszczono w krotoszyńskim muzeum). W sąsiedztwie **kuźnia** neogotycka z lat ok. 1800, z ozdobnym szczytem, rozbud. 100 lat później.

Park krajobrazowy (pow. 5,00 ha) z 3 stawkami i starym drzewostanem rozplanowano w 2 poł. XIX w. W nim znajduje się pałac z końca XIX w., przebud. po 1945 r. z pozbawieniem wartości zabytkowej, mieszczący obecnie Ośrodek Szkolno-Wychowawczy. Brama wjazdowa z wazonami na słupkach pochodzi z pocz. XX w. Przy ogrodzeniu rośnie dąb o obw. 530 cm. Naprzeciwko parku stoi budynek rządcówki (nr 75) z końca XIX w. Dalej na zach. znajduje się teren dawnego folwarku, ze stajnią, oborą i spichrzem z końca XIX w. Rośnie tu dąb o obw. 560 cm.

W zach. części wsi znajduje się kompleks dawnych obiektów Spółdzielni Kółek Rolniczych, wzniesionych po 1975 r.: ferma na 3200 sztuk trzody chlewnej, suszarnia zielonek i mieszalnia pasz, obecnie użytkowanych tylko częściowo.

W lesie 2,5 km na zach. od Konarzewa zachował się tzw. **krzyż napoleoński**, podobno wystawiony w 1812 r. na mogile żołnierzy francuskich zmarłych w czasie zarazy (dojście szosą do skrzyżowania z uczęszczaną drogą leśną i nią 400 m w prawo, w kierunku Trafar, do pierwszego rozwidlenia). Jeszcze dalej na zach. utworzono po lewej stronie szosy **rezerwat przyrody „Baszków”** (patrz s. 15).

Przystanek PKS z połączeniami m.in. do Kobyłina i Krotoszyna. Końcowy przystanek linii autobusowej nr 1 z Krotoszyna.

KUKLINÓW – Duża wieś w gminie Kobylin, położona 9 km na pñ.zach. od Krotoszyna, nad Orlą, przy linii kolejowej do Leszna i szosie do Rawicza. Rolnicza spółdzielnia produkcyjna.

W pierwszej wzmiance z 1403 r. wymieniony jest *Voytko de Coclino*. Wieś należała wtedy do rodu Zarembów. W latach 1839-1939 własność Chełkowskich.

W Kuklinowie urodził się Stefan Kałamajski (patrz s. 98).

Na miejscu dawnego dworu wznosi się obecnie nowy blok mieszkalny. Po jego zach. stronie znajdują się zabudowania folwarczne. Z tyłu rozciąga się zaniebdany **park krajobrazowy** (pow. 7,29 ha), rozplanowany na pocz. XIX w., o bujnej roślinności, w którym rosną okazy pomnikowych dębów o obw. do 490 cm. Zachowało się też kilka czworaków z XIX/XX w.

Przy drodze do Starego Grodu, na skrzyżowaniu z boczną drogą, znajduje się **stłp** z rzeźbą św. Benona u góry i płaskorzeźbami we wnękach poniżej, wykonany w 1868 r. przez Franciszka Nowaka, twórcę ludowego z Raszew koło Kobyłina. Jeszcze dalej, naprzeciwko budynku szkoły, stoi ludowy **krzyż** drewniany z lat ok. 1800, z rzeźbami na pionowym ramieniu.

Stacja kolejowa na linii Krotoszyn–Leszno, tel. 516 15. Przystanek PKS z połączeniami m.in. do Kobyłina, Krotoszyna i Pogorzeli. Poczta (nr kodu 63-705), tel. 516 20.

LUTOGNIEW – Wieś 5 km na pñ.zach. od Krotoszyna, na lewym brzegu Żydowskiego Potoku, przy szosie do Rawicza.

O dawnym osadnictwie zaświadcza odnaleziony tu topór granitowy, używany przez ludność kultury ceramiki wstęgowej (z młodszej epoki kamienia). W pierwszej wzmiance z 1329 r. wymieniony jest *Iohannis de Luthognew*, ojciec ówczesnego biskupa poznańskiego Jana III Doliwy. Wieś należała początkowo do Rozdrażewskich herbu Doliwa, a w XV-XVI w. – do Zarembów Cerekwickich. W lasku położonym 1,5 km na płd. od wsi, w sąsiedztwie torów kolejowych, rozegrała się 25 I 1945 bitwa pancerna, w której zniszczenie kilku czołgów niemieckich okupiono śmiercią 8 czerwonoarmistów.

Najważniejszym zabytkiem wsi jest **kościół parafialny Św. Trójcy**.

Parafię tutejszą wydzielono ze starogrodzkiej zapewne w 2 poł. XIII w. Fundację i uposażenie kościoła potwierdził biskup poznański Wojciech Jastrzębiec w dokumencie wystawionym 4 VI 1401 dla podchorążego kaliskiego Paszka z Gogolewa. W okresie reformacji w latach 1560-89 należał przejściowo do braci czeskich. Do 1918 r. parafia tutejsza prowadziła szpital, który wg dzisiejszego rozumienia tego słowa właściwie był przytułkiem.

Obecny późnoklasycystyczny kościół wzniesiono w latach 1823-32. Odnowiony został w 1960 r. Składa się z nawy, węższego i niższego prezbiterium, wieży od zach. o zwieńczeniu namiotowym pobitym blachą i kruchty dobud. od płd. w 1900 r. Wyposażenie wnętrza, wykonane przed poł. XIX w., reprezentuje cechy klasycyzujące i neobarokowe. Przy prawym ołtarzu bocznym stoi piaskowcowa chrzcielnica późnorenesansowa z XVI/XVII w., z płaskorzeźbami cnót w bocznych polach.

W 1914 r. Niemcy zabierali dzwony kościelne, by przetopić je na armaty. Z Lutogniewa zabrali najmniejszy, a po 2 dalsze (wagi 30 i 40 centnarów) mieli przyjechać później. W nocy mieszkańcy wsi ściągnęli dzwony z wieży, wywieźli (koła wozów i końskie kopyta dla zatarcia śladów owinięto szmatami) i zakopali na polu naprzeciwko szkoły. Stróż nocny zeznał, że „zrobiła się jasność i anieli nieśli dzwony do nieba”. Po wojnie dzwony powróciły do kościoła, ale potem zabrali je hitlerowcy.

W ołtarzu głównym, za zasuwą z obrazem Zwiastowania, znajduje się obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem,

malowany na desce w 1 poł. XVI w. i gruntownie odnowiony w 1966 r. Reprezentuje jeden z typowych wizerunków Matki Boskiej spotykanych na Śląsku (np. w katedrze w Opolu). Już w XVII w. przybywały tu pielgrzymki i składano wota. W XIX w. obraz został uznany za cudowny, a do dziś pielgrzymują do niego liczne rzesze wiernych. Główne uroczystości maryjne odbywają się w święto Matki Boskiej Pocieszenia, przypadające w pierwszą niedzielę po 28 sierpnia.

Przy kościele stoi kostnica z 2 poł. XIX w., rosną tu też lipy i wiązy o obw. do 370 cm. Przy bramie ustawiono figurę Matki Boskiej Niepokalanej z 1897 r., a nieco dalej, przy mostku na niewielkim strumieniu, figurę św. Jana Nepomucena z XIX/XX w.

W płn. części wsi znajduje się **cmentarz** parafialny. Na prawo od wejścia spoczywają na nim 2 powstańcy wielkopolscy, polegli w 1919 r. Przy poprzecznej alejce z prawej strony pochowano Władysława Drygasa z Wrózew, st. strzelca z 56 pułku piechoty, poległego 10 IX 1939. Na cmentarzu znajdują się też groby innych ofiar II wojny światowej, m.in. rozstrzelanych w październiku 1939 r. za opór przeciwko wysiedlaniu i zabitych w 1945 r. podczas wycofywania wojsk niemieckich.

Przy głównym skrzyżowaniu stoi szachulcowy budynek dawnej szkoły (nr 51) z lat po poł. XIX w. Nieco dalej przy szosie w 1934 r. zbud. pierwszy w powiecie krotoszyńskim Dom Ludowy, a obok wznosi się piętrowy budynek szkoły z przełomu XIX i XX w.

W zach. części wsi znajduje się **zespół dworski**, z dworem z poł. XIX w., przy którym rosną 2 pomnikowe wiązy o obw. 370 i 440 cm oraz półkoliście posadzona grupa lip. Od szosy do dworu, mijając 3 stawy, wiedzie aleja lipowa o dł. 250 m.

Przystanek PKS z połączeniami m.in. do Kobylina, Krotoszyna i Pogorzeli. Przystanek linii autobusowej nr 8 Krotoszyn-Dzierżanów. Bar „Osiedlowy”, tel. 517 24. Poczta (nr kodu 63-704), tel. 517 20.

NOWY FOLWARK – Niewielka osada 3 km na płn.wsch. od Krotoszyna, przy drodze do Dobrzycy.

Na domu nr 17 znajduje się **tablica** upamiętniająca urodzonego tu bł. Michała Kozala (patrz s. 99).

Przystanek PKS z połączeniami do Koźmina, Krotoszyńska i Pleszewa. Przystanek linii autobusowej nr 6 Krotoszyńska–Rozdrażew.

ORPISZEW – Wieś 12 km na wsch. od Krotoszyńska, na skrzyżowaniu dróg lokalnych.

Pierwsza wzmianka z 1403 r. (*Rpischevo*) dotyczy nadania przez biskupa Wojciecha Jastrzębca tutejszej dziesięciny kolegium mianowników w katedrze poznańskiej.

Tutejsza szkoła składa się z 3 części, zbud. w latach ok. 1870, 1903-05 i 1990. W płn. części wsi zachowały się pozostałości **zespołu dworskiego**: **dwór** (dom nr 139) z ok. poł. XIX w. przebud. na przedszkole, resztki zabudowań folwarcznych i obszerny wydłużony czworak (nr 140), ceglany na kamiennej podmurówce.

Przystanek PKS z połączeniami do Krotoszyńska i Ostrowa Wlkp. Przystanki linii autobusowych nr 2 (Krotoszyńska–Janów) i nr 9 (Krotoszyńska–Orpiszew). Poczta (nr kodu 63-715), tel. 514 80. Ośrodek zdrowia i apteka, tel. 514 27.

PERZYCE – Wieś w gminie Zduny, 4 km na płd. od Krotoszyńska, po wsch. stronie szosy do Wrocławia.

Pierwotna forma nazwy wsi brzmiała *Pyszyce*. Wymieniona została pod datą 1241 w fałszyfikacji sporządzonym po 1355 r.; kolejna wzmianka w dokumencie z 1426 r. W czasie powstania wielkopolskiego wieś była oparciem dla oddziałów polskich dążących do odzyskania Zdun; m.in. 16 II 1918 zatrzymano pod Perzycami atak niemiecki wspierany przez pociąg pancerny.

Znajdujący się w najwyższej części wsi dawny **dwór** z 1 poł. XIX w. (nr 39/40), złożony z 2 nierównych części, **kryty jest** dachem łamanym. Z zabudowy wsi najstarszy jest **szachulcowy dom nr 14** z 1 poł. XIX w., z drewnianymi szczytami.

Przystanek PKS (przy szosie) z połączeniami m.in. do Kobyłkina, Kościana, Krotoszyńska, Milicza, Sulmierzyca i Wrocławia.

ROCHY – Niewielka wieś w gminie Zduny, położona 10 km na pld.zach. od Krotoszyna. W XVI i XVII w. była tu osada młyńska, wymieniona po raz pierwszy w 1527 r. wśród 3 młynów majątności baszkowskiej (Dziwiąte, Roch i Ruda). Przy drodze wiodącej wzdłuż zabudowań rośnie kilka okazałych dębów o obw. do 340 cm.

Po pld.-wsch. stronie wsi położony jest kompleks **stawów rybnych** o pow. ok. 100 ha (największy Dolny Staw liczy 19 ha). Za nimi w lesie w sąsiedztwie leśniczówki rosną 2 **aleje dębowe**, uznane za pomniki przyrody: o dł. 540 m na linii pln.-pld. i prostopadła do niej o dł. 1840 m, z drzewami w wieku ponad 250 lat i przeciętnym obw. 240 cm.

Wśród łąk 2 km na wsch. od Rochów, na lewym brzegu strumienia Borownica, znajduje się silnie zniwelowane **grodzisko** o wałach czworobocznych z zaokrąglonymi rogami, o wymiarach 100x100 m i wys. do 2,5 m (w literaturze figuruje pod nazwą Piaski). W czasie badań archeologicznych przeprowadzonych w latach 1976-77 stwierdzono pozostałości drewnianej zabudowy wewnątrz grodziska, liczne fragmenty naczyń glinianych, kości zwierząt i węgle drzewne. Wokół w promieniu ok. 500 m odnaleziono ślady osad przygodowych, zapewne z X-XI w.

Najbliższy przystanek PKS w Bestwinie (1,5 km na pln.zach.).

ROMANÓW – Nieduża wieś 7 km na pln.zach. od Krotoszyna, przy odchodzącej od szosy do Rawicza drodze do Starego Grodu. Przy skrzyżowaniu bar „Biker”. Przy nim ustawiono rzeźbę Pielgrzyma i wzorowany na starych rzeźbach Franciszka Nowaka kwadratowy słup z płaskorzeźbami świętych, wykonane w 1989 r. przez Zenona Kaczmarzyka z Ostrowa Wlkp.

Przystanek PKS z połączeniami m.in. do Kobyłina, Krotoszyna i Pogorzeli. Przystanek linii autobusowej nr 8 Krotoszn-Dzierżanów.

ROSZKI – Wieś 12 km na pln.wsch. od Krotoszyna, przy drodze do Raszkowa, na pld. skraju kompleksu leśnego.

Pierwszy, tymczasowy **kościół Niepokalanego Serca NMP** zbud. tu w 1946 r. Parafia powstała w 1979 r., a budowę nowoczesnej ceglanej świątyni projektu Arkadiusza Wojciechowskiego zakończono w 1985 r. Dom nr 86/87 przy rozwidleniu drogi do Odolanowa to wzniesiona w 1845 r. dawna **karczma**, o drewnianej konstrukcji szkieletowej wypełnionej gliną. Nieco dalej stoi figura św. Józefa z ok. 1870 r., a w pobliżu – przy gł. drodze – budynek domu kultury z 1958 r. i remiza strażacka z 1962 r. oraz szkoła z końca XIX w.

Przystanek PKS z połączeniami do Krotoszyna i Ostrowa Wlkp. Przystanek na linii autobusowej nr 9 Krotoszyn–Orpiszew. Poczta (nr kodu 63-716), tel. 514 20.

ROZDRAŻEW – Duża wieś 10 km na płn.wsch. od Krotoszyna, przy drodze do Dobrzycy. Siedziba Urzędu Gminy. Filia kombinatu spółdzielczego „Nowy Świat”, cegielnia.

Nazwa wywodzi się od imienia Rozdraż (zapewne od wyrazu *rozdrażnić*). W pierwszej wzmiance z 1256 r. wymieniony jest Bożen (Bożno), ojciec Świętomira *de Rozdrazewo* herbu Doliwa. Od XIV w. do 1685 r. była to własność rodu Doliwów, którzy przyjęli nazwisko Rozdrażewskich; m.in. w 1363 r. wzmiankowany jest kasztelan kamieński (później wojewoda poznański) Wincenty z Kępy Rozdrażewski. Od XV w. do 1519 r. był przejściowo wymieniany jako miasto. Na wyprawę malborską w 1458 r. było ono zobowiązane wystawić 2 pieszych żołnierzy.

Według Józefa Łukaszewicza w roku 1690 Jan Pacymowski, *rządca dóbr Rozdrażewskich, sprowadził z miasta Koźmina wójta z trzema ławnikami do Rozdrażewa, aby wyprowadził inkwizycje z czterech kobiet posądzonych o czary. Kobiety te dręczone na torturach, plotły z bólu androny, którymby człowiek z na-pół zdrowym rozumem dziś wierzyć nie mógł, a wójt przesławnego miasta Koźmina z swoimi ławnikami majaczenia istot odeszłych z bólu od rozumu brał za dowód, że były czarownicami. [...] Po kilkudniowym męczeniu tych niewinnych istot na torturach, w kłodach i t.p. spalono je żywcem [...] w dzień sobotni 7go Octobra.*

Pozostałością dawnego założenia miejskiego jest Rynek z 4 wlotami ulicznymi, na którym znajdują się

figury św. Jana Nepomucena z XIX w. i Serca Jezusowego z 1905 r. Wśród zabudowy wsi zachowało się kilka starych domów szczytowych. Na uwagę zasługują zwłaszcza dom drewniany z 1 poł. XIX w. przy ul. Koźmińskiej 4 i dom szachulcowy z XVIII/XIX w. przy ul. Krotoszyńskiej 25.

Na płn.wsch. od Rynku wznosi się **kościół parafialny** św. Jana Chrzciciela.

Parafię tutejszą utworzono zapewne w XIII w.; najstarsza wzmianka o niej pochodzi z 1363 r., a pierwszego proboszcza Stanisława odnotowano w 1404 r. Obecny kościół zbud. na pocz. XVII w., z przeznaczeniem dla braci czeskich, ale ukończył go w 1644 r. biskup kujawski Hieronim Rozdrażewski. Został powiększony w latach 1896-97 o transept i prezbiterium. Przy kościele do 1905 r. działał szpital-przytułek.

Kościół jest późnorenesansowy, ale jego bryła wyraźnie powtarza rozwiązania wcześniejszych świątyń gotyckich. Od zach. znajduje się wysoka wieża zakończona piramidalnym zwieńczeniem. Wyposażenie wnętrza jest barokowe z XVII-XVIII w. We wczesnobarokowym ołtarzu głównym z 1 poł. XVII w. umieszczono nowszy obraz *Chrzest w Jordanie*. Znajduje się tu też 5 ołtarzy bocznych z XVII-XVIII w., a w prawej części transeptu marmurowa chrzcielnica z poł. XVII w. Od zewnątrz, po obu stronach bocznego wejścia, umieszczono epitafia proboszczów: ks. Antoniego Sierakowskiego (1755-1833), późnoklasycystyczne, oraz ks. Jana Chryzostoma Bronisza (1867-1939?), proboszcza tutejszego od 1900 r., który zaginął w Warszawie w czasie okupacji hitlerowskiej. Przy kościele rosną stare lipy o obw. do 300 cm.

W pobliżu kościoła, po jego płn. stronie, znajdował się kopiec otoczony rowem – miejsce drewnianej siedziby właścicieli z pocz. XVI w., a później murowanego dworu istniejącego od 2 poł. XVI w. do przełomu XVII i XVIII w.

W płn. części wsi położone są pozostałości zespołu dworskiego. Do parterowego dworu z 1 poł. XIX w., krytego dachem naczółkowym, dobud. później od

strony płn.-zach. piętrowe skrzydło. Przy prowadzącej do dworu ul. Dworcowej znajduje się budynek dworca z pocz. XX w. – pozostałość po kolejce wąskotorowej Pleszew-Krotoszyn, która kursowała w latach 1900-86. W zach. części wsi znajduje się cegielnia, wybud. w latach ok. 1900.

Cmentarz parafialny usytuowany jest przy ul. Pleszewskiej, po wsch. stronie Rozdrażewa. Pośrodku niego znajduje się pomnik z 1927 r., wykonany przez miejscowego kamieniarza Włodarczaka i upamiętniający parafian poległych w latach 1918-20. Na prawo od niego urządzono symboliczną mogiłę 146 ofiar II wojny świat., których nazwiska wypisano na nagrobku. Z lewej strony pochowano proboszcza Józefa Mettlera (1908-79) – więźnia hitlerowskich obozów w Gusen i Dachau, a dalej 5 powstańców wielkopolskich z Rozdrażewa i Maciejewa, poległych w walkach o Zduny, i 6 innych uczestników powstania, którzy stracili życie na innych frontach lub zmarli później. Dalej przy gł. alejce pochowany jest płk Witold Pniewski (patrz s. 101).

Przystanek PKS na Rynku z połączeniami m.in. do Koźmina, Krotoszyna, Ostrowa Wlkp. i Pleszewa. Końcowy przystanek na linii autobusowej nr 6 z Krotoszyna. Stacja benzynowa, ul. Koźmińska, tel. 77. Restauracja „Zacisze”, ul. Sikorskiego 4, tel. 34. Urząd Gminy, Rynek 3, tel. 5. Policja, ul. Dworcowa 2, tel. 7. Poczta (nr kodu 63-708), Rynek 1, tel. 98. Ośrodek zdrowia i apteka, ul. Krotoszyńska 9, tel. 37.

SĘDZISZEW – Osada 9 km na wsch. od Krotoszyna, przy drodze do Orpiszewa, na skraju kompleksu leśnego.

W gospodarstwie nr 3, położonym nieco na wschód od skrzyżowania dróg Krotoszyn–Orpiszew i Biadki–Dąbrowa, znajduje się **płaskorzeźba** poświęcona pamięci Adama Mickiewicza. Przedstawia ona scenę z *Konrada Wallenroda* (koncert lirnika Halbana), z napisem: *O pieśni gminna, ty arko przy- mierz*. Wykonał ją w 1913 r. Antoni Olejnik (patrz s. 101). Wystawienie tej płaskorzeźby stanowiło wyraźną demonstrację o charakterze narodowym – było

to po fali strajków szkolnych w obronie mowy polskiej, a przed patriotycznymi obchodami 500-lecia bitwy pod Grunwaldem. Dawna niewielka polska wieś Sędziszew w owym czasie znajdowała się w obrębie Jasnego Pola – wsi założonej ok. 1800 r. przez kolonistów niemieckich. Wieńczące pomnik brązowe popiersie Mickiewicza zaginęło w okresie międzywojennym.

Sędziszew leży na pld. skraju zwartego obszaru lasów grądowych o pow. ok. 700 ha, podobnego w charakterze do leżącego dalej na ptn. większego kompleksu opisanego na s. 13. Po obu stronach asfaltowej drogi do Dąbrowy rośnie w nim kilkadziesiąt pomnikowych okazów **dębów** w wieku ponad 200 lat, o przeciętnym obw. 320 cm.

Przystanek na linii autobusowej nr 2 Krotoszyn–Janów.

SMOSZEW – Niewielka wieś 5 km na pld.wsch. od Krotoszyńska, przy szosie do Ostrowa Wlkp.

Pierwsza wzmianka z 1488 r. (*Smoschevo*), gdy wieś wchodziła w skład dóbr rodu Rozdrażewskich. Nazwa od dawnego wyrazu smusz, oznaczającego kawałek skóry lub białe płótno, którym przykrywano trumnę. W latach 1939-42 działała tu radiostacja ruchu oporu, zniszczona w obawie przed Niemcami.

Urodził się tu Jakub Kierzkowski (patrz s. 99).

Obecnie wieś ma rozproszoną zabudowę. Po pld. stronie szosy znajdują się pozostałości zespołu dworskiego z 1 poł. XIX w.

Przystanek PKS z połączeniami m.in. do Krotoszyńska i Ostrowa Wlkp. Przystanek na linii autobusowej K (Krotoszyn–Ostrów).

STARY GRÓD – Wieś w gminie Kobylin, położona na lewym brzegu Orli, 8 km na ptn.zach. od Krotoszyńska, przy drodze lokalnej Kuklinów–Benice. Rolnicza spółdzielnia produkcyjna.

Pierwsza wzmianka (*Starigrod*) pod datą 1181 w dokumencie podrobionym w XIII w. Pierwotnie czoło opola, miejsce targów i gród wzmiankowany w 1232 r., który zapewne przed 1239 r. zastąpił upadłą kasztelanię w Cze-

stramiu pod Rawiczem i istniał do 1406 r. Istniejącą obok osadę targową odnotowano w 1258 r. Tutejszy majątek z nadania księcia Władysława Laskonogiego przeszedł w poł. XIII w. na benedyktynów z Lubinia i był ich własnością do 1412 r. Potem jako wieś prywatna często przechodził z rąk do rąk. W 1845 r. właściciel Aleksander Mielżyński uruchomił tu jedną z pierwszych cukrowni w Wielkopolsce (pracowała przez 11 lat). Później (w latach 1860-1939 r.) wieś należała do zasłużonej dla życia narodowego rodziny Chełkowskich. Franciszek Chełkowski (1839-93), wicepatron kółek rolniczych w powiecie krotoszyńskim, w latach 1870-72 posłował do sejmu pruskiego. Jego syn Józef (1868-1954) był m.in. pierwszym polskim starostą powiatu koźmińskiego.

Zabudowa wsi rozłożona jest wzdłuż ulicy o kierunku płn.wsch.-płd.zach., ładnie zagospodarowanej i utrzymanej, z domkami o jednolitym charakterze. Na jej wsch. krańcu znajduje się **kościół parafialny Oczyszczenia NMP**.

Parafia istniała tutaj być może już w XII w., ale w dokumentach pojawiła się dopiero w 1421 r. Obecną świątynię zbud. w poł. XVII w. z fundacji Wojciecha Żdżarowskiego, właściciela Kuklinowa. Restaurowany był w 1 poł. XVIII w. oraz w latach ok. 1800, 1927 i 1968. Wieżę, zniszczoną piorunem w 1850 r., odbud. 2 lata później.

Drewniany kościół o konstrukcji zrębowej, jednawowy, ma wielobocznie zamknięte prezbiterium i wieżę z hełmem o barokowym wykończeniu. Nad wejściem od strony zach. umieszczono krucyfiks z XVI/XVII w. Wewnątrz obejrzeć można 3 ołtarze z lat ok. 1720, wykonane być może przez rzeźbiarza Jana Skoroszyńskiego ze Zdun. Na belce tęczowej znajduje się krucyfiks, zapewne z XVIII w., i 2 ludowe figurki z lat po poł. XIX w. Po lewej ambona barokowa z poł. XVIII w., a po prawej chrzcielnica barokowa z 1 poł. XVIII w. o cechach ludowych. Na ścianach wiszą 2 cenne renesansowe obrazy św. Anny Samotrzeć: z lat po poł. XVI w. z lewej i z 1567 (?) r. po prawej. W kruchcie krucyfiks, wyrzeźbiony ok. 1920 r. przez twórcę ludowego Józefa Jagodzińskiego z Kuklinowa.

Przy kościele zwraca uwagę neoromański grobowiec Chełkowskich z 1886 r., z herbem Wczele na elewacji. Na cmentarzu przykościelnym znajduje się klasycystyczny grobowiec szambelana królewskiego Jana Nepomucena Węgorzewskiego (1742-1826), właściciela Kuklinowa, a także mogiły Jakuba Hanna (1784-1850), kapitana z powstania listopadowego, i Ignacego Goszczyńskiego (1837-1924), uczestnika powstania styczniowego.

Po płn. stronie wsi znajduje się **zespół dworski**. Obecna forma dworku – wydłużonego (13-osiowego), z wystawką pośrodku, pochodzi z lat ok. 1864, gdy został przebud. z nieczynnej cukrowni. Przed 1893 r. powiększono go o dobudówkę od zach., mieszczącą oranżerię i część gospodarczą. Wokół rozciąga się park (pow. 3,38 ha) rozplanowany w XIX w., ze stawem i lipami o obw. do 380 cm, dębami do 330 cm i jesionami do 280 cm.

Miejscem grodu kasztelańskiego jest **grodzisko** znajdujące się na polu na płn. od parku – podkowiały wał o wymiarach 60 × 80 m, otwarty w stronę urwiska ku łąkom, silnie zniwelowany przez orkę. W sąsiedztwie znaleziono ślady średniowiecznych osad otwartych. Inne, mniejsze grodzisko nad Orlą zostało zniwelowane w 2 poł. XIX w.

Przystanek PKS z połączeniami m.in. do Gostynia, Kobylińska, Krotoszyna i Pogorzeli.

SULMIERZYCE – Miasto nad Czarną Wodą, położone 12 km na płd.wsch. od Krotoszyna. Pow. 16,53 km², 2600 mieszk. Szosa Krotoszyn–Ostrzeszów, drogi lokalne do Chwaliszewa, Kolędy, Milicza, Nabyszyc i Uciechowa. W herbie brama miejska z 3 basztami na niebieskim tle.

Nazwa pochodzi od notowanego już w XIII w. imienia Sulimir; wg podania był to założyciel osady, od którego wywodzi się powiedzenie *gród Sulimira*. Najstarsze dzieje Sulmierzyc wiązane są z grodziskiem, znajdującym się 3 km na płn.zach. od miasta (patrz opis szlaku żółtego, s. 109). W pierwszej wzmiance z 1420 r. wymieniony jest studiujący w Krakowie *Leonardus Alberti de Sulimirzicze*. Położenie na

szlaku Kalisz–Wrocław sprzyjało rozwojowi osady. Staraniem starosty odolanowskiego Mikołaja Gruszczyńskiego na terenie 3 wsi królewskich: Starych i Nowych Sulmierzyc oraz Granowic, na mocy przywileju króla Kazimierza Jagiellończyka z 12 XI 1457 powstało miasto królewskie. W związku z nadgranicznym położeniem zorganizowano tu ok. 1524 r. komorę celną. W 1604 r. miasto otrzymało nowy przywilej prawa magdeburskiego, wydany przez króla Zygmunta III Wazę. Przed 1654 r. powstało przedmieście Błonie, które przez pewien czas miało odrębne prawa miejskie.

Pod zaborem pruskim Sulmierzyce znalazły się w powiecie krotoszyńskim. Zawsze było to miasto o zdecydowanie polskim charakterze. W powstaniu Wiosny Ludów (1848 r.) 300 tutejszych mieszkańców wzięło udział w walkach o Odolanów. W 2 poł. XIX w. ducha polskiego podtrzymywały organizacje o charakterze narodowym, co zaowocowało m.in. strajkiem szkolnym w 1902 r. Na przełomie XIX i XX w. miasto uzyskało największą w dziejach liczbę mieszkańców – 2910 osób. W powstaniu wielkopolskim wzięła udział kompania sulmierzycka, licząca ok. 200 ochotników. W nocy 18/19 I 1919 trzeba było odpierać 2 niemieckie ataki na miasto.

W okresie międzywojennym położone tuż przy granicy miasto było narażone na różne prowokacje, np. gdy nieznani sprawcy wybili szyby w tutejszym kościele ewangelickim, potraktowano to jako zamach antyniemiecki. Było to jedno z najwcześniej zajętych przez Wehrmacht polskich miast w czasie II wojny świat. Pod koniec okupacji ulokowano tu batalion policji, uczestniczący w akcjach specjalnych.

W wyniku reformy administracyjnej od początku 1973 r. Sulmierzyce utraciły prawa miejskie, ale w wyniku intensywnych starań mieszkańców po blisko roku zostały one przywrócone. W wyniku tego jest to miasto samodzielne, bez otaczającej gminy. Nie kursuje już kolej wąskotorowa z Milicza i Trzebnicy, którą doprowadzono do Sulmierzyc po 1945 r. i zlikwidowano 15 IX 1991.

Obecnie Sulmierzyce są niewielkim miasteczkiem na pograniczu województw kaliskiego i wrocławskiego. Jego mieszkańcy w dużej mierze utrzymują się z rolnictwa. Przemysł reprezentują: spółdzielcza wytwórnia cukierków i cegielnia. W ostatnich latach Sulmierzyce zasłynęły z porządku i gospodarności, czego dowodem były wysokie lokaty i nagrody w konkursach „Mistrz Gospodarności”. Ukoronowaniem tych działań było nadanie miastu w 1988 r. Krzyża

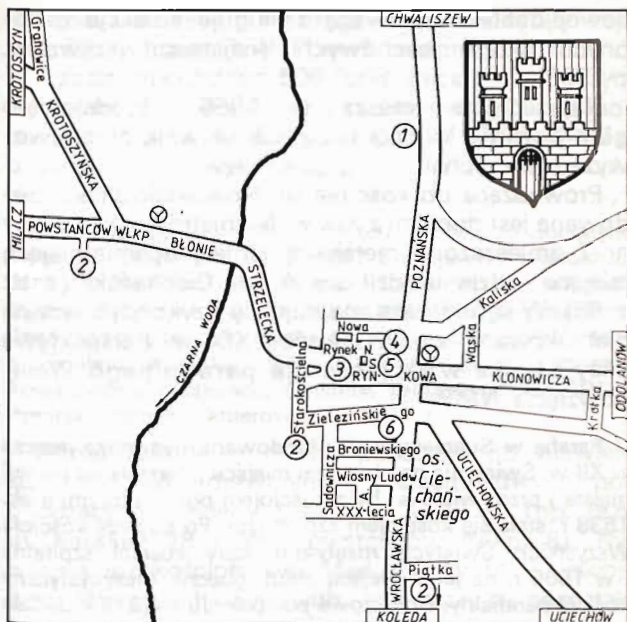
Kawalerskiego Orderu Odrodzenia Polski. W tym samym roku w panoramie Sulmierzyc pojawiła się nowoczesna sylweta wieży wodociągowej. Społecznie na rzecz miasta działa Towarzystwo Miłośników Ziemi Sulmierzyckiej im. S. F. Klonowicza.

W Sulmierzycach urodzili się m.in.: Adam Bronisław Ciechański (patrz s. 98), ks. Feliks Gibasiewicz (s. 98), Sebastian Fabian Klonowicz (s. 99).

Ośrodkiem miasta jest prostokątny Rynek, z 5 wlotami ulicznymi. Środek Rynku to zadrzewiony, ładnie utrzymany skwer. Uwagę zwraca niewielki dwukondygnacyjny **ratusz** z 1743 r. (data na portalu wejściowym i na chorągiewce na wieży) – ostatnia drewniana budowla tego rodzaju w Wielkopolsce, z podcieniem na dębowych słupach i czterospadowym dachem gontowym. Wieńcząca go wieżyczka do 1879 r. była wyższa i miała zegar. Wizerunek sulmierzyckiego ratusza znalazł się na znaczku pocztowym, wydany w 1974 r. w serii *Polskie budownictwo drewniane*.

Obecnie ma tu siedzibę **Muzeum Regionalne**, otwarte 17 VIII 1957 z okazji 500-lecia miasta, w odremontowanym na tę rocznicę ratuszu. Jego głównym twórcą był Leon Piątek (1908-78), zbierający wszelkie eksponaty i dokumenty z przeszłości Sulmierzyc. Po ponownym remoncie, przeprowadzonym w latach 1991-93, nową ekspozycję udostępniono do zwiedzania 26 IX 1993.

U dołu budowli znajdował się prawdopodobnie ganek przelotowy, później zabudowany. Po jego prawej stronie było archiwum i lamus, a po lewej – areszt, w którym urządzono wystawę archeologiczną ze znalezisk w okolicach miasta. Obejrzeć tu można również chrzcielnicę późnogotycką z końca XV w., czaszkę hipopotama i tablice z 2 pomników, stojących w okresie międzywojennym po bokach ratusza. W przyległej mniejszej sali wystawiono eksponaty etnograficzne, głównie sprzęty domowe. W pomieszczeniu lamusa ulokowano kolekcje: dawnych pieniędzy, lamp naftowych, zegarów, jest też stara chorągiewka z wieży.

Plan Sulmierzyce

- 1 – Wiatrak, 2 – cmentarze, 3 – ratusz (Muzeum), 4 – kościół parafialny,
5 – pomnik Klonowica, 6 – dawny kościół ewangelicki. Ulica: A. – Asnyka,
N. – Nowokościelna, S. – Szkolna

Na piętro wchodzi się po zewnętrznych, dwubiegowych schodach. W czasie ostatniego remontu odtworzono tu w drewnie pierwotny wygląd 2 pomieszczeń: pokoju burmistrza od zach. (z ozdobnym stropem) i sali posiedzeń rady miejskiej od wsch. Ekspozycja prezentuje tu przeszłość miasta (księgi burmistrzowskie, dzieje organizacji narodowych i kulturalnych, rozwój cechów i rzemiosła, pamiątki sportowe – zwłaszcza po istniejącym od 1934 r. sławnym zapaśniczym klubie sportowym „Sulmirczyk”, kontakty z Polonią sulmierzycką w Chicago). W zbiorach Muzeum znajduje się m.in. najstarsza z zachowanych tarczy strzeleckich wielkopolskich bractw kurkowych, pochodząca z 1882 r., a także stroje ludowe, meble,

dewocjonalia. Na uwagę zasługuje kolekcja ozdobnych skrzyń cechowych (najstarsza szewców, z 1793 r.).

Naprzeciwko ratusza w 1966 r. odsłonięto **głaz-pomnik** ku czci uczestników walk narodowo-wyzwoleńczych.

Prowadząca do kościoła ul. Nowokościelna zabudowana jest domami z XIX w. Na piętrowej kamienicy nr 7 umieszczono metalową tablicę upamiętniającą miejsce, gdzie urodził się A. B. Ciechański (patrz s. 98). W sąsiedztwie znajduje się trzykondygnacyjna nietynkowana szkoła z końca XIX w. Perspektywę ulicy zamyka wieża **kościoła parafialnego** Wniebowzięcia NMP.

Parafię w Sulmierzycach ufundowano być może jeszcze w XII w. Świątynia na obecnym miejscu powstała po lokacji miasta i przez wiele lat była kościołem pomocniczym, a ok. 1538 r. stała się kościołem szpitalnym. Po pożarze kościoła Wszystkich Świętych rozebrano stary kościół szpitalny i w 1809 r. na jego miejscu zbud. obecny, klasycystyczny kościół parafialny. Odbudowa po spaleniu w 1878 r. dodała elementy neobarokowe.

Kościół jest trzynawowy, z wieżą krytą baniastym hełmem od strony zach., na której zegar z 1880 r. Wejście przez portyk z 2 kolumnkami. W kruchcie znajdują się epitafia 4 tutejszych proboszczów. Wewnątrz w nowszym ołtarzu głównym umieszczono obraz Matki Boskiej Sulmierzyckiej – kopię obrazu z Borku, malowaną na desce w 1634 r. Srebrne sukienki pochodzą z 2 poł. XVIII w. Klasycystyczne 2 ołtarze boczne wykonano w poł. XIX w. Po prawej stronie przejścia do prezbiterium umieszczono figurę Matki Boskiej z Dzieciątkiem z lat ok. 1630, a na filarach: po lewej późnogotycką rzeźbę *Pietá* z pocz. XVI w., po prawej wczesnobarokowy krucyfiks z pocz. XVII w. Przy kościele w 1978 r. (w 100-lecie pożaru świątyni) ustawiono figurę św. Floriana.

Przy ul. Rynkowej wznosi się **obelisk** z piaskowca radkowskiego, poświęcony najślawniejszemu sulmierzyczaninowi – Sebastianowi Fabianowi Klonowico-

wi (patrz s. 99). Na cokole wypisano tytuły najważniejszych jego dzieł. Pomnik odsłonięto w 1957 r., w czasie obchodów 500-lecia miasta, przy czym od strony pld. umieszczono zachowaną tablicę z poprzedniego pomnika poety. Uzupełniono go w 1969 r. o płaskorzeźbę wykonaną przez Jerzego Sobocińskiego.

Poprzedni pomnik w tym miejscu, żeliwny ze złożonymi literami, wystawiono 10 VI 1862 z inicjatywy proboszcza Jana Jakuba Siwickiego; ufundowało go Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, a odlały zakłady H. Cegielskiego. Jego odsłonięcie było okazją do patriotycznej manifestacji z udziałem ok. 7 tys. osób. Klonowic był też patronem Towarzystwa Wzajemnej Oświaty, założonego w 1901 r. Pomnik zniszczyli hitlerowcy w 1941 r.

Wśród zabudowy miasta pozostało już niewiele starych domów drewnianych i szachulcowych, pochodzących niekiedy jeszcze z XVIII w. (np. przy ul. Kaliskiej 28 i 38, Powstańców Wlkp. 8). Nie istnieją już kościoły św. Marka (przy ul. Kaliskiej) oraz Wszystkich Świętych, po którym pozostała nazwa ulicy i tzw. stara plebania (ul. Starokościelna 7). Przy ul. Poznańskiej, na płn. od zabudowań miasta, zachował się drewniany **wiatrak koźlak** z 2 poł. XIX w. Po wsch. stronie tej ulicy obejrzyć można ciekawy zespół starych murowanych stodół, które ze względu na brak miejsca w obrębie zabudowy miast były na ogół lokalizowane w zwartych zespołach na peryferiach.

Zespół zabudowań na pld. od centrum, tzw. nowe osiedle (ul. Piątka 1-10), powstał w latach 1943-44 dla osób ewakuowanych ze zbombardowanych miast niemieckich. Jeszcze dalej na pld. leży przy ul. Wrocławskiej cmentarz, na którym pochowano wielu zasłużonych mieszkańców Sulmierzyc. Znajdują się tu m.in. mogiły żołnierzy polskich poległych na pocz. września 1939 r. przy próbach odparcia ataku niemieckiego na Polskę.

Na płn.zach. od Rynku, przy ul. Strzeleckiej 10, zwraca uwagę okazały dom kultury, zbud. w latach 1948-49. W jego sąsiedztwie wzniesiono pomnik ku

czci Jarosława Stryczyńskiego, kaprała z 56 pułku piechoty, który poległ w tym miejscu 1 IX 1939. Miejsca śmierci 2 innych żołnierzy, poległych w tym samym dniu, również upamiętniono: Józefa Mencwaldowskiego, ochotnika z batalionu Obrony Narodowej, tablicą obok domu przy ul. Klonowicza 58 (odsłoniętą 12 X 1968), a kaprała Marcina Klauzę – pomnikiem przy ul. Poznańskiej niedaleko wiatraka.

Zach. część miasta to **Błonie** – zapewne teren założonego w poł. XVII w. oddzielnego miasta, a obecnie przedmieście Sulmierzyc. Wytyczono je jako szeroką ulicówkę, zabudowaną drewnianymi domami. Dziś najstarsze są szczytowe domki z 1 poł. XIX w.: murowany nr 31 oraz szachulcowe nr 37 i 40.

W pobliskiej rzeczce w deszczowe wieczory zwykł kąpać się diabeł. Woda wówczas burzy się, występuje z brzegów, zalewa łąki i powiększa trzęsawiska. Po takiej kąpieli kolor jej zmieniał się na czarny, więc rzeczkę nazwano Czarną Wodą.

W okolicach Sulmierzyc o godzinie 12 pojawiała się zjawą Południca. Jeśli kogoś napotkała o tej porze w polu, *bez najmniejszej odwłoki urywała mu głowę*. Z tego powodu ludzie, zwłaszcza kobiety, odmawiali pozostawiania samotnie w południe na polu. W spichrzach natomiast czynił szkody ptak Skrzatek (nazwa od *skrzeczącego* głosu) – diabeł przybierający postać kurczaka, który w czasie niepogody wkradł się mokry i brudny nawet do mieszkań. Kto się nim wówczas zajął, stawał się *stronę czarta trzymającym*, ale za to ptak zaopatrywał go w kradzione innym zboże.

Okolice miasta to płaskie równiny, użytkowane rolniczo. W odległości kilku kilometrów znajdują się 2 większe kompleksy leśne. Istnieją tu sprzyjające warunki do wybudowania sztucznego zbiornika na Czarnej Wodzie o pow. 37 ha.

Przystanki PKS na Rynku i na Błoniu z połączeniami m.in. do Kalisza, Kępna, Krotoszyna, Milicza, Ostrowa Wlkp., Poznania, Wrocławia i Zdun. Stacja benzynowa, ul. Krotoszyńska, tel. 71. Restauracja „Starogrodzka”, Rynek 32, tel. 21. Kawiarnie: Rynek 5; Strzelecka 10, tel. 59. Bary: „Misio”, ul. Powstańców Wlkp. 13; „U Zosi”, al. Klonowicza 2. Muzeum Regionalne, Rynek (ratusz), tel. 190 (czynne we wtorki w godz. 7-15, w środy 11-19, w czwartki i piątki

7-12 i 16-19 oraz w co drugą sobotę i niedzielę 9-17). Sulmierzycki Dom Kultury, ul. Strzelecka 10, tel. 59. Urząd Miejski, Rynek 11, tel. 1. Policja, ul. Strzelecka 1, tel. 15. Poczta (nr kodu 63-750), Rynek 23, tel. 39. Ośrodek zdrowia (tel. 13) i apteka (tel. 135), ul. Krótka 1.

USTKÓW – Nieduża wieś 8 km na płn. od Krotoszyna. Pierwsza wzmianka z 1507 r. (*Vsthcowo*).

W pld. części wsi, w najwyższym położonym miejscu, znajduje się **dwór** z 2 poł. XIX w., przebud. na pocz. XX w. i w latach ok. 1950-60, o rozbudowanej bryle, kryty dachem czterospadowym z wystawkami. Obok pozostałości parku ze sztucznym kopcem i zabudowania folwarczne, częściowo pochodzące z lat ok. 1900.

Przystanek PKS z połączeniami m.in. do Krotoszyna i Mokronosa.

WIELOWIEŚ – Wieś nad Orlą, 9 km na płn.zach. od Krotoszyna, przy drodze do Mokronosa.

W pierwszej wzmiance z 1293 r. wymieniony jest Ziemięta *de Velaves*, kasztelan w Dubinie. Wieś pierwotnie była gniazdem rodowym Wielowiejskich herbu Poraj. Stąd wywodził się m.in. odnotowany w 1413 r. kanonik włocławski Mikołaj *Wielowiejski*. W XV w. właściciele wsi założyli tu stawy rybne, a przy ich utrzymywaniu pracowali specjaliści ludźmi zwani *grobelnymi*. Przed 1510 r. wieś przeszła na rodzinę Cieleckich.

W pld., najwyższej części wsi, znajduje się **kościół parafialny Wszystkich Świętych**.

Parafię tutejszą założono być może w XIII/XIV w., a na pewno przed 1356 r., kiedy to wzmiankowano proboszcza Dominika. Obecna świątynia powstała w 1665 r., a w 1929 r. została gruntownie odrestaurowana, z dodaniem nowej kruchty i zakrystii oraz przedłużeniem nawy na zachód.

Kościół jest drewniany, zbud. w konstrukcji zrębowej, jednonawowy z nieco węższym i niższym prezbiterium. Na dwuspadowym dachu, krytym gontami, znajduje się barokowa wieżyczka na sygnaturkę. Wewnątrz obejrzeć można 3 ołtarze barokowo-regencyjne z 1 poł. XVIII w., barokową ambonę

i chrzcielnicę z tego samego okresu oraz barokowo-ludową grupę pasyjną na belce tęczowej. Przy kościele wznosi się drewniana dzwonnica z końca XIX w., a nieco dalej – plebania z 1 poł. XIX w., przebud. w XX w.

Przy głównej drodze stoi budynek szkoły (nr 69) z XIX/XX w., a naprzeciwko dawny gościniec (zajazd, nr 68) z końca XIX w., kryty dachem naczółkowym. Dalej droga schodzi w dolinę Orli i przekracza rzeczkę mostkiem z 1914 r., żelbetowym na kamiennych przyczółkach, uznanym za zabytkowy.

W płn. części wsi znajduje się **dwór** z XVIII/XIX w., murowany z szachulcowymi szczytami, kryty dachem naczółkowym, ostatnio ładnie odnowiony. Obok pozostałości folwarku: kuźnia z 1910 r. z wieżyczką i ruina obory z końca XIX w. W 1984 r. otwarto w sąsiedztwie dom kultury, wybud. w czynie społecznym. W rejonie skrzyżowania z drogą do Kuklinowa stoi kilka czworaków z 2 poł. XIX w.

W rejonie wsi zlokalizowano na Orli zbiornik retencyjny o pojemności 12,5 tys. m³, ale do rozpoczęcia jego budowy nie doszło.

Przystanek PKS z połączeniami m.in. do Borku, Jarocina, Koźmina i Krotoszyńska.

WRONÓW – Wieś 9 km na płn.zach. od Krotoszyńska, przy drodze lokalnej Benice–Kaniew. Gospodarstwo rolne Skarbu Państwa.

Znajduje się tu **zespół dworski**, z niedużym bezstylowym dworem z 1871 r. Wokół niego resztki parku (pow. 1,34 ha) z 2 poł. XIX w., a obok folwark z zabudowaniami częściowo pochodzącymi z końca XIX w. Po zach. stronie gospodarstwa wznosi się piętrowy dom rządcy majątku (nr 3) z 1911 r., kryty wysokim dachem naczółkowym. Przy drodze do Unisławia znajduje się zespół czworaków z pocz. XX w., a między nimi stoi wysoki krzyż przydrożny z końca XIX w., drewniany na kamiennym cokole.

Przystanek PKS z połączeniami m.in. do Krotoszyńska i Mokronosa.

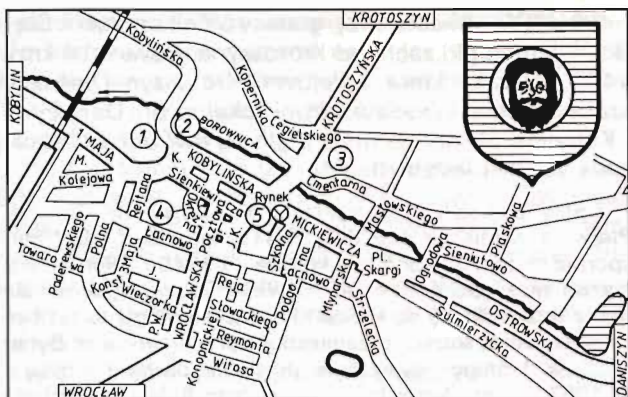
ZDUNY – Miasto przy granicy Wielkopolski i Śląska, 7 km na pld.zach. od Krotoszyńska. Pow. 6,14 km², 4400 mieszk. Linia kolejowa Krotoszyn–Oleśnica, szosa Jarocin–Wrocław, drogi lokalne do Daniszyna i Kobylina. W herbie misa z głową św. Jana Chrzciciela na niebieskim tle.

Zduny powstały przy trakcie z Wrocławia do Torunia. Pierwsza wzmianka pod datą 1241 pochodzi z falsyfikatu sporządzonego po 1355 r., a kolejna – z 1249 r. (*Sduncow*). Nazwa może pochodzić od nazwiska *Zdunek* (zdrobniła forma utrzymała się do końca XIII w.), ale mogła to też być książęca osada służebna, zamieszkała przez garncarzy. Był tu gród, w którego sąsiedztwie powstała osada handlowa. W 1267 r. przywilejem księcia kaliskiego Bolesława Pobożnego nadano tej osadzie średzkie prawa miejskie. Rok wcześniej książę wymienił ją z biskupami wrocławskimi za Murzynowo Kościelne pod Środą. Od końca XIV w. miasto było własnością prywatną i często zmieniano właścicieli. W 1458 r. na wyprawę malborską wystawiało zaledwie 2 żołnierzy. W związku z rozwojem handlu w XVII w. powstała tutaj komora celna. W 1656 r. w czasie podróży na Śląsk zatrzymał się tu (w budynku apteki przy rynku) król Jan Kazimierz.

W okresie wojny trzydziestoletniej rozpoczął się intensywny rozwój Zdun. Osiedlili się tu uchodźcy protestanccy ze Śląska (głównie z Dzierżoniowa). W 1637 r. założono dla nich nowe miasto zwane Zdunami Niemieckimi, a 10 lat później trzecie miasto – Sieniutowo. Właścicielem Zdun był wówczas Piotr Sieniuta, kalwin z Wołynia. Samodzielny żywot poszczególnych ośrodków był krótki: po 1693 r. Sieniutowo połączono ze Zdunami Niemieckimi, a od 1761 r. jest to jedno miasto. Po Sieniutach posiadaczami klucza zdunowskiego byli Leszczyńscy, a w końcu XVIII w. – Mielżyńscy.

W XVIII w. był to jeden z największych ośrodków rzemiosła w Wielkopolsce, zwłaszcza sukiennictwa i płóciennictwa (w 1788 r. 80 warsztatów wyprodukowało 3 tys. postawów = ok. 50 tys. metrów sukna). Rozwijало się też młynarstwo – w szczytowym okresie było tu 49 wiatraków. W czasie konfederacji barskiej 14 VI 1768 oddział polski liczący ok. 1500 osób, wsparty miejscowymi mieszkańcami, nie zdołał na ulicach miasta zatrzymać oddziałów rosyjskich, które przegnały Polaków aż za Cieszków.

W 1 poł. XIX w. sukiennictwo w krótkim czasie upadło z powodu wprowadzenia przez władze pruskie barier

Plan Zdun

1 – Kościół parafialny, 2 – grodzisko, 3 – dawny cmentarz ewangelicki, 4 – kościół poewangelicki, 5 – ratusz. Ulice: J. – Jaśkowskiego, J.K. – Jana Kazimierza, L. – pl. 700-lecia, M. – Osiedle Madalińskiego, P.W. – Powstańców Wielkopolskich

celnych. Zduny stały się miasteczkiem rolniczym, w którym w 1882 r. uruchomiono dużą cukrownię. W okresie powstania wielkopolskiego po zdobyciu 3 I 1919 Zdun i początkowych sukcesach Polacy 6 II je utracili, a potem długotrwałe walki nie doprowadziły do oswobodzenia miasta i powróciło ono do Polski na mocy postanowień traktatu wersalskiego. Z uwagi na położenie tuż przy granicy Zduny zostały 1 IX 1939 rano ostrzelane, a następnie zajęte przez wojsko hitlerowskie jako jedno w pierwszych miast Wielkopolski.

W Zdunach urodził się Jeremiasz Nejfeld (patrz s. 101).

Obecnie Zduny są niewielkim ośrodkiem przemysłowym (cukrownia, młyn, cegielnia, oddział spółdzielni skórzanej z Krotoszyna, zakład odzieżowy). Istnieje tu Zespół Szkół Zawodowych i Dom Dziecka „Caritas”.

Miasto rozbudowało się na łagodnym stoku doliny Borownicy (lewego dopływu Orli), poprzecznie do głównego traktu Jarocin–Wrocław. W układzie przestrzennym widoczne są pozostałości 3 historycznych organizmów miejskich. Zachował się tu największy w Wielkopolsce zespół dawnej zabudowy o charakterze małomiasteczkowym z XVII–XIX w., przeważnie konstrukcji szachulcowej (także drewnianej i szkiele-

towo-glinianej). Przy wielu ulicach stoją domy szczytowe i kalenicowe, parterowe z mieszkalnymi lub użytkowymi poddaszami, częściowo o zachowanych belkowanych stropach, w większości o dachach dwuspadowych – dawniej gontowych, a obecnie przeważnie pokrytych papą.

Najstarszą, bo średniowieczną metrykę mają Zduny tzw. Polskie. Przypuszczalnie nie miały one znaczniejszych umocnień. Ich ośrodkiem był kwadratowy (100×100 m) rynek – obecnie pl. Kościuszki, na którym do 1817 r. stał ratusz. Na zach. od placu znajduje się **kościół parafialny św. Jana Chrzciciela**.

Parafię tutejszą założyli biskupi wrocławscy w 2 poł. XIII w., zapewne krótko po kanonizacji św. Jadwigi (1267). Przez wiele lat była tu świątynia drewniana. Obecny barokowy kościół zbud. w latach 1719-33. Wnętrze odnawiano w latach 1962 i 1993.

Świątynia jest jednonawowa, z nieco niższym i węższym prezbiterium od zach., kwadratową wieżą od strony wsch. i kaplicą od płd., mającą tę samą długość co nawa. Wyposażenie wnętrza jest barokowe z XVII-XVIII w. W lewym ołtarzu bocznym znajduje się barokowa rzeźba *Pietá* z XVII w. Po lewej ambona, a po prawej odpowiadająca jej chrzcielnica z 1 poł. XVIII w., bogato rzeźbione.

Na przykościelnym cmentarzu rosną lipa i jesion o obw. po 340 cm oraz 2 rozłożyste cisy. Kamienna grota Matki Boskiej pochodzi z 1928 r. W płn. części cmentarza znajduje się zbiorowy grób 17 powstańców wielkopolskich poległych w czasie walk o Zduny (pomnik odbud. w 1946 r. po zniszczeniu przez hitlerowców). Pochowany jest tu też Mateusz Bidermann (1816-91), uczestnik powstania styczniowego.

Na płn. od kościoła, po wsch. stronie ul. Kobylińskiej, zachowało się **grodzisko stożkowate** – będący pod uprawą nasyp o wys. ok. 1 m.

Obecny Rynek, o wymiarach zbliżonych do kwadratu (130×150 m) był ośrodkiem tzw. Zdun Niemieckich. Pośrodku niego wznosi się **ratusz**, zbud. ok. 1684 r. z fundacji wojewody kaliskiego Rafała

Leszczyńskiego, z dachem trzyspadowym oraz niską wieżą o drewnianej konstrukcji szkieletowej i barokowym hełmie. Na pocz. XIX w. dostawiono do niego niski, prostopadły budynek, kryty dachem naczółkowym. Od zach. znajduje się pięciokolumnowy podcień. Wewnątrz znalazła siedzibę stylowa kawiarnia.

Spośród zabudowy Rynku na uwagę zasługują **domy** z XVIII w. w pierzei płn.: dawna poczta z okienkiem powiekowym w dachu (nr 8), piętrowe dawne koszary o dachu naczółkowym (nr 9) i starszy od nich dom mieszkalny z ozdobnym barokowym szczytem (nr 10). W pld.-zach. narożniku Rynku, u zbiegu ulic Jana Kazimierza i Sienkiewicza, wznosi się najokazalszy ze starych domów, zbud. w 1679 r., z portalem wejściowym z boku i 2 kondygnacjami poddasza krytego łamanym dachem.

Za nim (ul. Sienkiewicza 1) znajduje się parterowy dom z XVII/XVIII w., w którym od jesieni 1985 r. mieści się **Izba Muzealna**. Obejrzeć tu można ekspozycję historyczną prezentującą dzieje miasta (m.in. pamiątki po organizacjach narodowych i gospodarczych, zbiory dotyczące II wojny świat.) i wystawę etnograficzną (częściowo zrekonstruowane wnętrze dawnej izby mieszkalnej, kolekcja żelazek). Na poddaszu wystawiono sprzęty rolnicze i domowe oraz sztukę ludową; znajduje się tu też sala wystaw czasowych. W piwnicy, krytej kolebkowym sklepieniem ceglanym, urządzono stylową salę klubową.

Na narożniku ulic Pocztowej i Sienkiewicza znajduje się barokowo-klasycystyczny **kościół poewangelicki**. Zbud. go z inicjatywy pisarza wielkiego koronnego Maksymiliana Mielżyńskiego w latach 1789-92 na miejscu 2 wcześniejszych budowli drewnianych (arch. Jan Fryderyk Hansen z Wrocławia). Od zach. kwadratowa wieża, nad wejściem tablica z datą budowy, wewnątrz 2 kondygnacje balkonów typowych dla świątyń ewangelickich. W sąsiedztwie, na pl. 700-lecia, wzniesiono zwieńczoną orłem kolumnę – **pomnik** ku czci mieszkańców miasta poległych w latach 1918-19 i 1939-45. Obok rośnie

pomnikowy dąb o obw. 340 cm, a dalej znajduje się budynek poczty z ok. 1912 r.

Z Rynku w kierunku płd.-wsch. wybiega ul. Mickiewicza, w większości zabudowana starymi domami (zwracają uwagę zwłaszcza szczytowe domy nr 10 i 14, między którymi stoi większy dom kalenicowy nr 12 z 2 poł. XVIII w.). W budynku nr 21 z ok. 1905 r. ma siedzibę dom pomocy społecznej „Caritas”. Ulica dalej rozszerza się w wydłużony pl. Skargi (dł. 350 m, dawna nazwa *Targowisko*), który najprawdopodobniej jest dawnym miejscem odbywania targów i jarmarków, powstałym w rozwidleniu dróg w kierunku Sulmierzyc i Ostrowa Wlkp.

Na płn. od terenu Zdun Niemieckich znajduje się dawny cmentarz ewangelicki, ze starym zadrzewieniem i pozostałościami nagrobków. Rośnie tu lipa o obw. 440 cm.

Wsch. część miasta była dawniej oddzielnym miastem **Sieniutowo** (nazwa od założyciela, Piotra Sieniuty), czego pamiątką jest nazwa ulicy. Rozplano-
wano je w formie szerokiej ulicy, która po wsch. stronie rozszerza się w plac, pierwotnie zapewne prostokątny. Według tradycji do pożaru w 1703 r. ratusz znajdował się w miejscu obecnego domu nr 24, na początku rozszerzenia placu. Na narożniku ulic Sieniutowo i Piaskowej stał w latach 1642-72 kościół ewangelicki. Miasto Sieniutowo nie rozwinęło się, być może z powodu położenia na uboczu, i wkrótce zostało połączone ze Zdunami Niemieckimi, a bogatsi mieszkańcy przenieśli się bliżej centrum miasta. Dziś-
niejszy układ Sieniutowa jest już nieco zatarty.

Na końcu ul. Ostrowskiej znajduje się letni **basen kąpielowy** i tereny rekreacyjne, m.in. udostępniony do wędkowania staw rybny (pow. 3,4 ha).

Po płd. stronie opisanych wyżej pozostałości dawnych rozwiązań urbanistycznych przebiega nie związana z nimi ul. Łacnowo, której nazwa jest pamiątką po istniejącej tu dawniej wsi. Zabudowa tej ulicy w całości uznana została za zabytkową. W dawnej **szkole** (nr 13) z XVIII w. mieści się dziś restauracja.

Przy prostopadłej ul. Wrocławskiej również zachowały się zabytkowe stare domy.

Położona po zach. stronie miasta **cukrownia** należy do najstarszych czynnych zakładów tej branży w regionie. Powstała w latach 1881-82 i kilkakrotnie ją później rozbudowywano. W okresie okupacji hitlerowskiej przerabiano ją na fabrykę syntetycznego kauczuku, ale produkcji nie zdążono uruchomić. Rekordowy był 1983 r., gdy wyprodukowano tu 27 671 ton cukru.

W lesie po płn. stronie szosy do Kobylina, 3 km od Zdun, rośnie uznany za pomnik przyrody **dąb** o obw. 420 cm.

W lesie, o milę od Zdun w stronę Sulmierzyc, stał dawniej drewniany kościółek. W 1790 r. pisano, że powstał przed 200 laty. W tym miejscu znajdowała się podobno ongiś duża wieś z kościołem, która zapadła się wskutek trzęsienia ziemi. O wystawiony tu kościółek oba miasta miały prowadzić spór, rozstrzygnięty na korzyść Zdun.

Stacja kolejowa na linii Krotoszyn–Oleśnica, ul. Kolejowa, tel. 555 20. Przystanek PKS na Rynku z połączeniami m.in. do Kobylina, Konina, Kościana, Krotoszyna, Poznania, Sulmierzyc i Wrocławia. Restauracje: „Impuls”, ul. Łacnowo 13; „Pod Żółtą Rybką”, ul. Ostrowska 29a. Kawiarnia „Ratuszowa”, Rynek 1, tel. 556 55. Bary: „Janmar”, ul. Kopernika 2; „To Tu”, Rynek 5, tel. 557 29. Letni basen kąpielowy, ul. Ostrowska 31, tel. 555 74. Izba Muzealna, ul. Sienkiewicza 1, tel. 551 95 (czynna we wtorki w godz. 12-19, w środy i czwartki 9-15, w piątki 9-17, w soboty i niedziele po uprzednim uzgodnieniu). Ośrodek kultury, Rynek 22, tel. 552 36. Urząd Miasta i Gminy, Rynek 22, tel. 550 01. Policja, Rynek 7, tel. 550 07. Poczta (nr kodu 63-760), ul. Pocztowa 1, tel. 551 66. Ośrodek zdrowia, ul. Kolejowa 13, tel. 552 24. Apteka, Rynek 20, tel. 557 28.

ZMYŚLÓW – Osada 3 km na płd.wsch. od Krotoszyna, po płn. stronie szosy do Ostrowa Wlkp. Została założona po poł. XVII w. przez burmistrza Krotoszyna Jana Dobrowolskiego na nowinie (wykarczowanym lesie). Zachował się tu **dwór** z 2 poł. XIX w., przebud. w 1975 r., kryty dachem naczółkowym. Przy nim pozostałości zabudowań folwarcznych z końca XIX w.

Przystanek PKS (przy szosie) z połączeniami m.in. do Krotoszyna i Ostrowa Wlkp. Przystanek linii autobusowej K (Krotoszyn–Ostrów).

POSTACIE ZWIĄZANE Z KROTOSZYNEM I JEGO OKOLICAMI

LUDWIK BEGALE (1875-1944), syn właściciela cegielni z Rozdrażewa, był prawnikiem i działaczem społecznym. Po studiach we Wrocławiu prowadził w latach 1904-19 praktykę adwokacką w Ostrowie Wlkp., gdzie w okresie powstania wielkopolskiego był członkiem Powiatowej Rady Ludowej. Później został sędzią w Poznaniu i m.in. w latach 1920-23 pełnił funkcję prezesa Sądu Administracyjnego. Przez 16 lat był z wyboru starostą poznańskiego sejmiku wojewódzkiego, wybierano go też na różne funkcje społeczne. Od 1939 r. pracował jako tłumacz języka niemieckiego w Warszawie. Zginął rozstrzelany przez hitlerowców w nieznanych okolicznościach podczas powstania warszawskiego.

BRONISŁAW BIEDOWICZ (1887-1978) był synem gorzelnianina z Dzierżanowa. Studiował w Monachium, Lipsku i Krakowie. Od 1912 r. był nauczycielem – początkowo w Małopolsce, a po odzyskaniu niepodległości nauczycielem i wizytatorem w Poznaniu i na Pomorzu. Działal też w Polskim Związku Zachodnim, za co później poszukiwali go hitlerowcy. W latach 1944-46 był wiceministrem oświaty, a następnie piastował funkcję kuratora Okręgu Szkolnego Poznańskiego. Potem należał do założycieli Państwowego Wydawnictwa Naukowego w Poznaniu. Spoczywa w alei zasłużonych cmentarza junikowskiego w Poznaniu.

JAN WŁADYSŁAW BOLEWSKI (1878-1963) urodził się w Jarocinie. Naukę pobierał w gimnazjum w Nakle, a potem w Krotoszynie, gdzie należał do czołowych działaczy Towarzystwa Tomasza Zana. Później studiował medycynę w Lipsku, Zürichu i Würzburgu. Na pocz. XX w. był kilkakrotnie więziony przez Niemców za pracę konspiracyjną. Po uzyskaniu doktoratu osiadł w Krotoszynie. W 1918 r. zorganizował Straż Ludową i był jej komendantem, uczestniczył też w walkach powstania wielkopolskiego i został

raniony pod Zdunami. Po odzyskaniu niepodległości aż do 1949 r. kierował tutejszym szpitalem, z przerwą okupacyjną, gdy – wysiedlony do Generalnego Gubernatorstwa – był komendantem szpitala partyzanckiego. Jego pogrzeb na cmentarzu krotoszyńskim przerodził się w wielką manifestację wdzięczności.

ADAM BRONISŁAW CIECHAŃSKI (1882-1957) był synem organisty z Sulmierzyc. Po studiach w zakresie gry na kontrabasie w Hanowerze i Berlinie oraz pracy w orkiestrach na terenie Niemiec osiadł w Poznaniu, gdzie był koncertmistrem i wykładowcą konserwatorium. Wykładał też w Bydgoszczy i we Wrocławiu. Popularnie zwany *ABC*, stworzył polską szkołę kontrabasową i wychował kilka pokoleń kontrabasistów. Pochowany został w alei zasłużonych cmentarza junikowskiego w Poznaniu.

FELIKS GIBASIEWICZ (1867-1930) urodził się w Sulmierzycach. Był księdzem, a przez ostatnich 30 lat życia proboszczem w Siedleminie koło Jarocina. Po amatorsku zajmował się archeologią i osiągnął w tym poważny dorobek; przebadał ok. 70 stanowisk (głównie w rejonie Jarocina), które potem opisał w pracach wydanych drukiem.

LUDWIK KACZYŃSKI (1902-81) urodził się w Krotoszynie, tu ukończył seminarium nauczycielskie i uczył w tutejszych szkołach. Już w okresie międzywojennym działał na polu krajoznawstwa. Był inicjatorem i pierwszym kierownikiem Muzeum w Krotoszynie (w latach 1957-69). Zbierał w terenie eksponaty, fotografował i rysował zabytki w okolicy. Zmarł w Poznaniu, spoczywa na cmentarzu krotoszyńskim.

JÓZEF KAJ (1911-63) urodził się w Krotoszynie i tu zdał maturę. Był hydrobiologiem i ichtiologiem, specjalistą w zakresie gospodarki rybackiej Wielkopolski i Pomorza, profesorem poznańskiej Wyższej Szkoły Rolniczej.

STEFAN KAŁAMAJSKI (1882-1949), znany kupiec i przemysławiec, pochodził z Kuklinowa. Ukończył seminarium nauczycielskie w Kcyni i podjął pracę w szkole w Bytniu, ale został przez władze pruskie zwolniony za obronę języka polskiego. Rozpoczął więc praktykę kupiecką, a w 1910 r. założył w Poznaniu przedsiębiorstwo galanterijno-pasmanteryjne. W 1920 r. otworzył wielki dom handlowy

przy pl. Wolności w Poznaniu, 7 lat później zaś wybudował obok kino „Słońce” – wówczas jedno z najnowocześniejszych w Europie. Był także działaczem Stronnictwa Narodowego, z którego ramienia zasiadał w Radzie Miejskiej Poznania i w sejmiku wojewódzkim.

ANTONI KARBOWIAK (1856-1919) urodził się w Dąbrowie (8 km na płn.wsch. od Krotoszyńska), w rodzinie chłopskiej. Studiował teologię w Würzburgu, a następnie filozofię na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie, gdzie uzyskał doktorat, habilitację i profesurę. Był jednym z pionierów historii wychowania; jego głównym dziełem były *Dzieje wychowania i szkół w Polsce* w 3 tomach. Zajmował się też bibliografią pedagogiki.

JAKUB FILIP KIERZKOWSKI (1771-1862), major wojsk polskich, urodził się w Smoszewie. Brał udział w latach 1789-92 w wojnie na Ukrainie, potem w powstaniu kościuszkowskim i legionie gen. Kniaziewicza, z oddziałami polskimi trafił na Elbę i San Domingo, a później walczył w wojnach napoleońskich (m.in. pod Saragossą i na terenie Niemiec). W wieku 60 lat uczestniczył w powstaniu listopadowym i dostał się do niewoli rosyjskiej. Do Wielkopolski powrócił w 1835 r. Spoczywa na Cmentarzu Zasłużonych Wielkopolan w Poznaniu. Pozostawił po sobie pamiątki, zawierające wiele cennych informacji z odbytych kampanii.

SEBASTIAN FABIAN KLONOWIC (1545-1602), syn młynarza Jana Klona z Sulmierzyc, był poetą – najwybitniejszym przedstawicielem polskiej literatury mieszczańskiej okresu odrodzenia. Najbardziej znanym jego dziełem jest poemat *Filis*, opisujący podróż Wisłą z Warszawy do Gdańska. Pisał także pod pseudonimem Acernus Sulmiricensis. W 1574 r. zamieszkał w Lublinie, gdzie przez pewien czas pełnił funkcję burmistrza. Jego grób znajduje się w katedrze lubelskiej.

MICHAŁ KOZAL (1893-1943) był synem robotnika rolnego z Nowego Folwarku. Po ukończeniu szkoły powszechnej w Kobiernie i gimnazjum krotoszyńskiego został w 1918 r. księdzem. Pracował jako wikary w Pobiedziskach i Krostkowie, a następnie prefekt w Bydgoszczy. Później został profesorem Seminarium Duchownego w Gnieźnie, w którym w latach 1929-39 piastował funkcję rektora. Pełnił

także inne funkcje kościelne. Krótko przed wybuchem wojny został biskupem pomocniczym we Włocławku. Hitlerowcy aresztowali go i osadzili w obozie w Łądzie, gdzie stanowczo odmawiał wszelkiej współpracy z okupantem. Zesłano go za to do obozu koncentracyjnego w Dachau. Tam swą niezłomną postawą podnosił współwięźniów na duchu. Zmarł w opinii świętości 26 I 1943 w niejasnych okolicznościach, wg oficjalnej wersji na tyfus. Papież Jan Paweł II ogłosił go 14 VI 1987 w Warszawie błogosławionym.

STANISŁAW KULIŃSKI (1885-1938) urodził się w Unisławiu (10 km na pñ.zach. od Krotoszyna). Uczęszczał do szkół w Krotoszynie, gdzie brał udział w strajku szkolnym, a po uzyskanej w Międzyrzeczu maturze studiował medycynę we Wrocławiu i Fryburgu. Pracę lekarza podjął w Wągrowcu, lecz został wcielony do wojska niemieckiego i wziął udział w I wojnie świat. W końcu 1918 r. przyjechał na urlop do Wągrowca, gdzie założył Towarzystwo Byłych Żołnierzy i stanął na czele przygotowań do powstania wielkopolskiego. W latach 1919-28 był dyrektorem szpitala wągrowieckiego.

STEFAN KURZAWSKI (1912-44), nauczyciel wychowania fizycznego w gimnazjum w Krotoszynie, w okresie okupacji hitlerowskiej działał w konspiracji. Pod pseudonimem „Kalina” był komendantem obwodu Armii Krajowej na powiaty gostyński i krotoszyński. Został aresztowany i zmarł w obozie w Żabikowie na skutek pobicia.

MARIAN LANGIEWICZ (1827-87) był synem lekarza z Krotoszyna. Jako uczeń gimnazjum trzemeszeńskiego wziął udział w powstaniu Wiosny Ludów 1848 r. Po studiach na różnych uniwersytetach ostatecznie poświęcił się karierze wojskowej. Do 1859 r. służył w armii pruskiej, a potem uczestniczył w powstaniu Garibaldiego we Włoszech, gdzie był raniony. W powstaniu styczniowym brał udział od początku działań zbrojnych. Szybko został mianowany generałem, a 8-19 III 1863 był dyktatorem powstania, lecz nie odniósł spodziewanych sukcesów. Po przekroczeniu granicy austriackiej został aresztowany. Wyjechał do Szwajcarii, a potem osiadł w Turcji, by organizować legion polski. Zmarł w Konstantynopolu i tam został pochowany na cmentarzu angielskim.

HIERONIM ŁAWNICZAK (1920-87) urodził się w Krotoszynie i tu ukończył gimnazjum. Przez 32 lata uczył w krotoszyńskim Liceum. Z jego inicjatywy odbyło się wiele

impres regionalnych, był też współtwórcą ludowego zespołu pieśni i tańca. Uczniów zachęcał do penetrowania okolic i rozwijania zainteresowania własnym regionem. Głównie jemu zawdzięcza swój dzisiejszy stan krotoszyńskie Muzeum, którego był kierownikiem w latach 1969-87 i które obecnie nosi imię Hieronima Ławniczaka.

WAWRZYNIEC MAZANY (1891-1942), pochodzący z Krotoszyna zawodowy oficer, był w okresie okupacji hitlerowskiej jednym z czołowych działaczy Związku Walki Zbrojnej. Jako inspektor terenowy organizował podziemne komendy powiatowe ZWZ i jednoczył mniejsze organizacje konspiracyjne. Uwięziony przez hitlerowców w poznańskim Forcie VII, zginął w nieznanym miejscu.

ANTONI MIERZYŃSKI (1829-1907) pochodził z Krotoszyna. Był archeologiem i filologiem klasycznym. Jako profesor warszawskiej Szkoły Głównej stał się jednym z twórców nowoczesnej filologii polskiej. Zajmował się też mitologią litewską.

JEREMIASZ ERNEST NEJFELD (1721-73) urodził się w Zdunach. Był lekarzem nadwornym królów Augusta III i Stanisława Augusta. W swoich licznych ogłaszanych drukiem pracach naukowych zajmował się przede wszystkim balneologią. Wraz z Bogusławem Efraimem i Janem Chryścianem Heffterem wydawał w latach 1750-53 w Lesznie i Sulechowie „Primitiae physico-medicae ab iis...” – pierwsze polskie czasopismo lekarskie. Nejfeld jest uważany za prekursora elektroterapii.

ANTONI OLEJNIK (1887-1939) był synem chłopca z Chwaliszewa. Jego rodzina od 1902 r. mieszkała w Sędziszewie. Kształcił się w znanej szkole rzeźbiarskiej w Zakopanem, następnie w Krakowie i Poznaniu, a potem wrócił w rodzinne strony. W 1913 r. wykonał zachowaną do dziś płaskorzeźbę w Sędziszewie. Należał do uczestników powstania wielkopolskiego. Od 1920 r. pracował jako nauczyciel rysunków w Bydgoszczy. Zginął rozstrzelany przez hitlerowców w Fordonie.

WIKTOR PNIEWSKI (1891-1974) pochodził z Klecka. Od 1911 r. służył w wojsku niemieckim – początkowo jako huzar, a potem lotnik. Aktywnie uczestniczył w przygotowaniach do powstania wielkopolskiego, a po zdobyciu po-

znańskiego lotniska Ławica jako jego pierwszy polski komendant sformował I Eskadrę Wielkopolską. Do 1952 r. był oficerem lotnictwa (dosłużył się stopnia pułkownika), m.in. w latach 1935-36 dowodził Centrum Wyszkożenia Lotniczego w Dęblinie, a w czasie II wojny świat. współorganizował polskie lotnictwo w Wielkiej Brytanii. Zmarł w Maciejewie, spoczął na cmentarzu w Rozdrażewie.

FRANCISZEK PUKACKI (1916-80) urodził się w Wyskoci koło Kościana w rodzinie nauczycielskiej. W Krotoszynie ukończył gimnazjum. We wrześniu 1939 r. był uczestnikiem bitwy nad Bzurą, a następnie oficerem w polskich siłach zbrojnych w Anglii. Jako cichociemny „Gzyms” wrócił na spadochronie 3/4 III 1942 do kraju, działał w konspiracji i w końcu został dowódcą batalionu w 27 Wołyńskiej Dywizji AK. W latach 1944-48 więzili go Rosjanie w Riazaniu, a później pracował jako prawnik; zajmował się też rzeźbieniem i kolekcjonowaniem militariów. Zmarł w Warszawie, spoczywa na cmentarzu w Krotoszynie, gdzie uhonorowano go też nazwą ulicy. Jego brat Marian poległ w 1939 r. w obronie Warszawy, a brat Józef, szef sztabu krotoszyńskiego inspektoratu AK, zginął w 1944 r. w obozie w Żabikowie.

HELENA ROBIŃSKA (1860-1929), żona poznańskiego adwokata Ludwika **CICHOWICZA**, była córką kupca z Krotoszyna. Jako działaczka społeczno-narodowa zajęła się szczególnie szkoleniem chórów i etnografią. Wybrano ją pierwszą przewodniczącą założonego w 1910 r. Towarzystwa Ludoznawczego. Wraz z córką Wiesławą Cichowicz zgromadziła bogatą kolekcję etnograficzną, którą w 1911 r. wystawiono w gmachu Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, a 10 lat później przeniesiono do Muzeum Wielkopolskiego (obecnie Narodowego).

OTTO ROQUETTE (1824-96), popularny w swoim czasie poeta niemiecki okresu schyłku romantyzmu, urodził się w Krotoszynie. Był potomkiem rodziny hugonockiej, która opuściła Francję. Pracował jako profesor literatury w Darmstadt, Dreźnie i Berlinie.

JÓZEF SAMULSKI (1881-1974) urodził się w Rozdrażewie w rodzinie chłopskiej. W 1910 r. wyemigrował do Kanady. Jego bardzo ciekawe pamiętniki spisane na obczyźnie wydało Ossolineum w 2 tomach w latach 1978-82.

FRANCISZEK STRÓŻYŃSKI (1890-1936) urodził się w Rozdrażewie jako syn robotnika rolnego. Z zawodu kowal i hutnik, w okresie międzywojennym był działaczem PPS i związków zawodowych, m.in. w latach 1932-36 piastował funkcję sekretarza ZG Związku Zawodowego Robotników Rolnych RP. W 1932 r. należał do założycieli „Walki Ludu” – organu PPS na Wielkopolskę i Pomorze. Upamiętniono go nazwą ulicy w Poznaniu.

KAZIMIERZ SZKARADEK (1860-1937), który przyjął w 1888 r. nazwisko **KROTOSKI**, zasłużył się w zakresie poznawania dziejów miasta. Urodzony w Zbąszyniu, ukończył gimnazjum w Krotoszynie (skąd pochodziła jego matka), a następnie studiował na uniwersytetach w Krakowie, Lipsku i Monachium. Pracował jako nauczyciel i dyrektor szkół w Galicji, a w 1923 r. powrócił do Krotoszyna. Opracował historię miasta w 3 tomach, z których ukazał się tylko pierwszy (1930); pozostałe spłonęły w 1945 r. w czasie pożaru poznańskiej Biblioteki Raczyńskich. Spoczywa w grobowcu Sobkowskich (rodziny żony) w Starym Gostyniu.

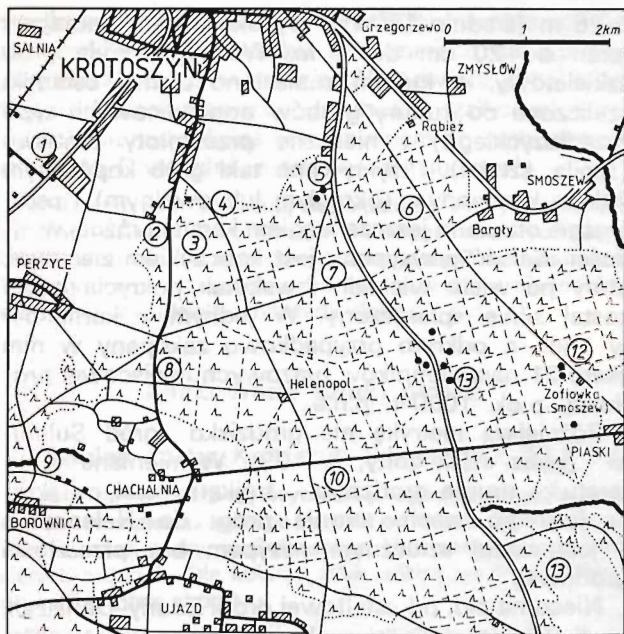
WYCIECZKI PIESZE W OKOLICE MIASTA

Tereny leśne

Okolice Krotoszyna to płaski obszar o dobrych glebach, intensywnie wykorzystywany na cele rolnicze i niezbyt nadający się do odbywania wycieczek pieszych. Rosnące tu lasy również nie zawsze sprzyjają turystom z racji bujnej roślinności i błotnistych na ogół dróg. W związku z tym do celów wycieczkowych intensywnie wykorzystywany jest właściwie tylko kompleks lasów liściastych i mieszanych leżący na pld. od Krotoszyna, zajmujący ok. 30 km² powierzchni. Umownie dzieli się go na: Las Miejski w części ptn. (z racji częściowej przynależności do lasów komunalnych Krotoszyna), Las Świętomarciński (od studni św. Marcina – patrz niżej) w części pld. i Las Smoszew (od pobliskiego majątku) w części wsch. Do większości najciekawszych miejsc w tym kompleksie leśnym prowadzą 2 szlaki znakowane, opisane w dalszej części niniejszego rozdziału.

Na ptn. skraju tego lasu utworzono rezerwat przyrody „Miejski Bór”, w części wsch. – rezerwat „Dąbrowa Smoszew” (patrz s. 15). Inny fragment zasługujący na ochronę – rzadka w Wielkopolsce buczyna w wieku do 120 lat – znajduje się w rejonie leśniczówki Helenopol (5 km na pld. od miasta). Cały kompleks leśny podlega ochronie sanitarnej z racji wykonania tu licznych studni ujęcia wody wodociągowej dla Krotoszyna. W najwyższym miejscu, po wsch. stronie asfaltowej drogi Krotoszyn–Chachalnia (173 m n.p.m.), wybudowano 2 wielkie koliste zbiorniki, skąd woda grawitacyjnie spływa do położonego o blisko 40 m niżej miasta.

Nietypową atrakcją tego lasu są **kurhany** przedhistoryczne, w Wielkopolsce występujące poza tym jesz-

Tereny leśne na południe od Krotoszyna

- 1 – Zajazd „Jelonek”, 2 – tzw. grzybek, 3 – strzelnice, 4 – domniemane grodzisko, 5 – rezerwat „Miejski Bór”, 6 – pomnikowy głaz narzutowy, 7 – dąb Rozdrażewskich, 8 – zbiorniki wodociągowe, 9 – pomnik powstańców wielkopolskich, 10 – studnia św. Marcina, 11 – największe skupisko kurhanów przedhistorycznych, 12 – rezerwat „Dąbrowa Smoszew”, 13 – „gród Sulimira”.

Kropkami oznaczono położenie pojedynczych kurhanów.

cze tylko na pld.wsch. od Ostrowa Wlkp. i na płn.zach. od Kościana. Badania archeologiczne, zwłaszcza prace prof. Józefa Kostrzewskiego w latach 1914 i 1923, stwierdziły istnienie tu 37 grobów z II okresu epoki brązu (1550-1300 lat p.n.e.). Dwa z nich znajdują się na terenie rezerwatu „Miejski Bór”, 3 w rejonie leśniczówki Smoszew, a najwięcej w środkowej części lasu, przy szlaku żółtym (w tym skupisko 26 kurhanów w oddziale 44).

Stopień ich zachowania jest rozmaity, a wiele nosi ślady penetracji i dewastacji w poszukiwaniu skar-bów, których tu jednak nie znaleziono. Mają średnicę

5-26 m (średnio 13 m) i wysokość nad otaczający teren od 20 cm do 2 m. Wewnątrz kryją grób szkieletowy, w którym znaleziono ułamki ceramiki (zaliczone do kultury grobów popielnicowych typu przedłużyckiego) i nieliczne przedmioty brązowe (szpila, sztylet). Przykrywano taki grób kopulastym jądrem kamiennym (okrągłym lub owalnym) i przeważnie otaczano jeszcze kręgiem kamieni różnej wielkości. Całość przysypana jest kopczykiem ziemnym, który po wielu wiekach i wskutek pokrycia lasem został silnie spłaszczony. W jednym z kurhanów w 1861 r. odkryto przypadkowo zakopany w nim skarb 21 naramienników brązowych miejscowej produkcji z ok. 1000 r. p.n.e.

Późniejszą metrykę ma grodzisko „gród Sulimira” (patrz szlak żółty, s. 109). Wymieniane w literaturze drugie grodzisko – trójkątny wał na skraju lasu po wsch. stronie drogi do Helenopola – jest raczej sztucznym nasypem bez przeszłości grodowej.

Nieco na płd. od asfaltowej drogi Zduny–Daniszyn, w niewielkiej dolince, zachowała się stara **studnia**, zwana studnią św. Marcina. Od niej okoliczny teren nazywany jest Lasem Świętomarcińskim.

Miała tu znajdować się dawniej wieś, która na skutek jakiegoś przekleństwa zapadła się pod ziemię. Na miejscu kościoła trysnęło źródło, a jego woda miała cudowne właściwości – pomagała w chorobach oczu. Obudowano je studnię z ozdobnym daszkiem, a wokół (do 1834 r.?) stały kapliczki, do których pielgrzymowali okoliczni mieszkańcy. W dzień św. Marcina (11 XI) z głębi ziemi dochodzi ponoć dźwięk dzwoneczków. Przez pewien czas mieszkał tu pustelnik. W miejsce to pod opiekę świętego chroniła się ludność miasta w czasie zarazy, w okresie zaborów zaś odbywały się tu tajne polskie zgromadzenia.

Inną pamiątką po dawnym wykorzystywaniu tego kompleksu leśnego są 3 strzelnice z wysokimi wałami ziemnymi, położone w pobliżu płn.-zach. skraju lasu. Powstały jako obiekt wojskowy, a dziś są wykorzystywane również przez myśliwych i sportowców. Na płd.zach. od Helenopola zachowały się fundamenty

po domu myśliwskim Czartoryskich; obecnie schron dla myśliwych i turystów oraz miejsce na ognisko znajduje się tuż przy osadzie. Dla odwiedzających ten teren udostępniono tzw. **grzybek** – szałas położony na polanie nad śródleśnym stawkiem po zach. stronie drogi do Chachalni, niedaleko skraju lasu*).

W lasach tych pokazują się niekiedy zjawy wspaniałe ubranych dziewcz, przepasanych srebrnymi lub złotymi pasami. W zależności od pory dnia nazywają się Południcami lub Wieczornicami. Napastują głównie mężczyzn, a niewinnym młodzieńcom udzielają niekiedy dobrych rad.

Znakowane szlaki piesze

1. Szlak żółty: Krotoszyn–Sulmierzyce, 17,6 km

Trasa na całodniową wycieczkę, łącząca najważniejsze atrakcje kompleksu leśnego na płd. od miasta, położone po obu stronach szosy do Sulmierzyc. Urozmaicone lasy, brak siedzib ludzkich. Dla kolarzy szlak odcinkami trudny (bezdroża, błotniste drogi).

Początek szlaków żółtego i zielonego znajduje się na dworcu kolejowym w Krotoszynie (**0,0 km**). Stąd dróżką przez park przechodzimy do ul. Fabrycznej, następnie skręcamy w lewo w ul. Mickiewicza, zaraz w prawo w ul. Sienkiewicza, w lewo w ul. Piastowską i znów w lewo przez pl. Wolności docieramy do Małego Rynku oraz muzeum (**1,2 km**). Stąd w prawo ul. Rynkową przechodzimy na Rynek (tu znaki zielone skręcają w prawo), a dalej kierujemy się ul. Farną obok fary do al. Powstańców Wielkopolskich. Przechodzimy nią całą, a następnie skręcamy prostopadłe w prawo w ul. Ostrowską i idziemy aż do stacji benzynowej (**2,7 km**). Tu opuszczamy główne drogi i zbaczamy w prawo w ul. Chwaliszewską – dawny prosty trakt biegnący w kierunku wsi Chwaliszew.

* Korzystanie z „grzybka”, organizowanie tu imprez i rozpalanie ogniska wymaga zgłoszenia w Zakładzie Zieleni w Krotoszynie, Park Wojska Polskiego 3, tel. 536 16.

Po pewnym czasie mijamy ostatnie zabudowania Krotoszyna i przekraczamy szosę do Sulmierzyc (**3,7 km**), za którą zagłębiają się w las. Prosta droga przechodzi skrajem terenu zajmowanego przez wojskowy zakład budowlany (ongieś cała okolica była placem ćwiczeń krotoszyńskiej jednostki wojskowej). W pewnym miejscu (**5,6 km**) można skręcić poprzecznym duktem w prawo i po 200 m znów w prawo, by dojść do uznanego za pomnik przyrody **głazu narzutowego** o dł. 250 cm, szer. 140 cm, obw. 600 cm i objętości ok. 14 m³. Jest to gruboziarnisty granit skandynawski ze śladami po próbach rozbicia. Podobno zamyka wejście do jaskini pełnej skarbów, zgromadzonych przez bandę zbójcy Smoka (od niego pobliska wieś ma się nazywać *Smoczew* – dziś Smoszew).

Po powrocie na dotychczasową drogę idziemy jeszcze 400 m prosto do skrzyżowania, na którym otwiera się w lewo widok na pobliską osadę Bargły. Tu skręcamy prostopadłe w prawo i prostym duktem znów docieramy do szosy sulmierzyckiej (**7,0 km**). Idąc dalej w tym samym kierunku mijamy jedną ze studni wodociągu dla Krotoszyna i wkrótce dochodzimy do tzw. **dębu Rozdrażewskich** o obw. 290 cm. Według tradycji w tym miejscu (choć raczej nie pod tym dębem, który jest chyba młodszy) zbierali się w kwietniu 1656 r. chłopcy i mieszczanie, by pod wodzą Jakuba Rozdrażewskiego wystąpić przeciwko najeźdźcom szwedzkim.

Przy dębie skręcamy w lewo (**7,5 km**) i bezdrożem przechodzimy na poprzeczny dukt, którym powędrujemy przez dłuższy czas. Przy pierwszej prostopadłej drodze rośnie po lewej stronie okazały buk o obw. 430 cm. W pewnym miejscu nasza droga skręca w lewo i za chwilę w prawo. Na najbliższym skrzyżowaniu kierujemy się prostopadłe w lewo i po 1000 m znów przekraczamy szosę (**9,7 km**).

W tym rejonie znajduje się największe skupisko kurhanów przedhistorycznych (patrz s. 104). Idąc asfaltem kilkadziesiąt metrów w lewo, można dojść

do zniekształconego przekopem podłużnego kopca, za którym w zadrzewieniu znajduje mniejszy kopczyk. Szlak biegnie dalej prosto tym samym duktem i mija rosnący z lewej buk o obw. 310 cm, za którym widać kolejny kurhan. Obok zwraca uwagę dąb o obw. 320 cm. Wkrótce docieramy do skrzyżowania z poprzecznym duktem. W położonym po prawej oddziale leśnym nr 44, w pewnej odległości od naszej drogi, znajduje się zespół bezładnie rozrzuconych kurhanów o różnej wysokości i średnicy.

Na najbliższym skrzyżowaniu, obok trafostacji i kolejnej studni wodociągowej (**10,3 km**), skręcamy prostopadle w prawo. Prosta droga po 1000 m doprowadza do szosy Zduny–Daniszyn. Zaraz za nią przekraczamy rów i wchodzimy na lekko sfalowany, nieco wyższy teren wydmy. Widoczne są tutaj pozostałości okopów, wykopanych w ramach przygotowań obronnych w 1939 r. Niedługo kierujemy się prostopadle w prawo (**12,0 km**), a za chwilę – w lewo, opuszczamy wysoki las i przechodzimy w poprzek przez podmokłą łąkę. Za nią zbaczamy skrajem lasu w lewo, po 100 m kierujemy się w prawo w las i bezdrożem dochodzimy do uczęszczanej drogi. Zbaczamy nią w lewo, ale po 100 m na rozwidleniu skręcamy ukośnie w prawo i niedługo wychodzimy na kolejny skraj lasu. Tu schodzimy w lewo na łąki i idziemy równolegle do przebiegającego po prawej rowu.

Kępa lasu z lewej strony (**13,4 km**) pokrywa owalne **grodzisko pierścieniowate** o wymiarach 80×60 m i wałach wys. do 3,5 m. W okresie wczesnego średniowiecza (VIII-IX w.) powstał tu gród na piaszczystej kępie otoczonej mokradłami, które zapewniały obronność położenia. W sąsiedztwie odkryto ślady osady przygodowej, a na wydmach w dużym promieniu od grodziska pozostałości osad ludzkich z różnych okresów historycznych.

W miejscowej tradycji jest to „gród Sulimira”, który założył go w trudno dostępnej okolicy nie zważając na przestrogi, iż nie jest to szczęśliwe miejsce. Sulimir ożenił się

z niemiecką księżniczką, otaczającą się obcym dworem. Niemieccy przybysze z czasem otruli pana grodziszczę, a gnębiona przez nich garstka wiernych sług przeniosła się za łąki i nową osadę nazwała *Sulimirzycami*. Gdy grzechy przybyszów przebrały już miarę, stary diabeł, od wieków zamieszkujący tę okolicę, spadł na gród niby ogromna chmura i wielką łapą wgniół dworzyszczę w ziemię. Wgłębienie wewnątrz wałów zachowało się do dziś, a w Wielkanoc o północy dobiegają stamtąd odgłosy niezrozumiałej mowy, szatańskiego śmiechu i płaczu niewiast.

Według odmiennej wersji w grodzie mieszkali rozrzutni ludzie, którzy marnotrawili dary boże. Pan tego grodu był zaś tak bogaty, że drogę do Poznania mógł wybrukować talarami. Pewnej niedzieli pojawiła się tu jakaś niewiasta z dzieckiem na ręku, ubrana pół na biało, pół na czarno. Prosiła, aby zmówić za nią *Ojczy Nasz*, ale tutejsi mieszkańcy odmówili. Wtenczas gród zapadł się pod ziemię, a obniżenie wewnątrz wałów stało się głębsze.

Inne podanie mówi, że w pobliżu grodziska znajdował się dawniej kościół, który przed 400 laty zapadł się pod ziemię wraz z plebanią. Zastąpiła go położona wśród lasu kaplica św. Marcina, którą opiekował się zakonnik-pustelnik.

Grodzisko obchodzimy z prawej strony, a następnie wędrujemy wzdłuż pasa lasu. Po dojściu do wyraźniejszej poprzecznej drogi skręcamy w prawo i idziemy wśród pól, łąk oraz niewielkich lasków. Po 1000 m dochodzimy do brukowanej drogi, która w prawo doprowadza nas do pierwszych zabudowań Granowic – przedmieścia Sulmierzyc (**15,7 km**). Po dojściu po raz ostatni do szosy skręcamy nią (ul. Krotoszyńską) w lewo i docieramy do Błonia (przystanek PKS **16,6 km**), a następnie ul. Strzelecka doprowadza nas do Rynku w Sulmierzycach. Szlak kończy się po 200 m na przystanku PKS (**17,6 km**) – dojście ul. Rynkową.

2. Szlak zielony: Zduny–Krotoszyn, 12,2 km

Trasa wycieczki podmiejskiej, prowadzącej zach. skrajem kompleksu Lasu Miejskiego. Dla kolarzy szlak dość trudny.

Początek szlaku na dworcu PKP w Zdunach (**0,0 km**), skąd przechodzimy wzdłuż zabytkowego układu przestrzennego miasta – kolejno przez rynki Zdun Polskich i Niemieckich oraz obok Sieniutowa (ul.

Kolejową, pl. Kościuszki, ul. Kobylińską, Rynkiem, ul. Mickiewicza, pl. Skargi i ul. Ostrowską). Za basenem kąpielowym (**2,0 km**) i stawem rybnym wchodzimy w las, przez który idziemy do pierwszych zabudowań wsi Borownica. Tu skręcamy w lewo (**2,9 km**), opuszczamy asfalt i wzdłuż skraju lasu docieramy do niewielkiej doliny niedużego strumienia Borownica.

Przed mostkiem po prawej stronie (**3,5 km**) znajduje się **pomnik** ku czci powstańców wielkopolskich, którzy w pobliżu w lutym 1919 r. toczyli walki o powrót tych ziem do Macierzy. Ma on formę kopczyka z kamieni, usypanego w 1968 r. przez koło PTTK ze Zdun pod okapem 2 dębów o obw. 260 i 310 cm, stale się powiększającego. Na największych głazach wykuto napisy: *1918-1968 Borownica-Zduny* i *Powstańcom Kołłątajowcy 1919-1979* (liceum w Krotoszynie nosi imię H. Kołłątaja). Obok ustawiono kilka przedwojennych kamieni granicznych (z literami *P* i *D*), znajduje się tu też ława do odpoczynku.

Wśród gęstego lasu szlak doprowadza po 500 m do dużego skrzyżowania (prosto widać jedną ze studni wodociągu dla Krotoszyna). Skręcamy tu w prawo i przez ładny las mieszany wędrujemy na płn.wsch. Niedługo wychodzimy na skraj lasu (po lewej w oddali widać zabudowania wsi Perzyce) i dłuższy czas idziemy równolegle do niego, kilkakrotnie skręcając. W końcu dochodzimy do skrzyżowania z uczęszczaną drogą z Perzyc, gdzie w pobliżu po prawej stronie przebiega szosa Krotoszyn–Chachalnia (**6,0 km**).

Drogami i ścieżkami idziemy nadal **równolegle** do zach. skraju Lasu Miejskiego i w końcu **docieramy** do zabudowań dawnej Leśniczówki Miejskiej (**7,6 km**, po prawej widać za drzewami szalás – popularny „grzybek”). Tu szlak opuszcza skraj lasu i drogą jezdnią doprowadza do szosy z Chachalni w miejscu, gdzie wychodzi ona z lasu między zabudowania Krotoszyna (ul. Bolewskiego, **8,2 km**). Po 600 m opuszczamy asfalt i idziemy w lewo ul. Łąkową, wiodącą wśród domków jednorodzinnych i ogródków działkowych.

Za skrzyżowaniem z ul. Staszica kierujemy się prosto ul. Klonowicza, a następnie ul. Zdunowska doprowadza nas do Rynku (**10,9 km**). Z prawej strony dochodzą tu znaki szlaku żółtego z Sulmierzyc. Razem z nimi kierujemy się w lewo ul. Rynkową do Małego Rynku, a następnie przez pl. Wolności oraz ulicami Piastowską, Sienkiewicza, Mickiewicza i Fabryczną oraz dróżką przez mały park docieramy do dworca kolejowego w Krotoszynie (**12,2 km**), gdzie oba szlaki się kończą.

WAŻNIEJSZA LITERATURA

- P. Anders, *Województwo kaliskie. Szkic monograficzny*. Warszawa-Poznań 1983.
- W. Czarnecki, *Krotoszyn. Powstanie miasta, jego rozwój historyczny i układ przestrzenny*. „Zeszyty Naukowe Politechniki Wrocławskiej”, nr 13 (Architektura I). Wrocław 1956, s. 55-80.
- H. Kasperska, *Krotoszyn. Informator historyczny*. Krotoszyn 1994.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. V zesz. 11 (powiat krotoszyński). Warszawa 1973.
- J. Kostrzewski, *Kurhany z II-go okresu epoki bronzowej w okolicy Krotoszyna i Ostrowa*. „Przegląd Archeologiczny”, t. II (1922-24), s. 259-274.
- T. Krotoska, H. Piotrowska, *Dąbrowy na glebach „typu krotoszyńskiego”*. „Badania Fizjograficzne nad Polską Zachodnią”, t. X (1962), s. 133-185.
- K. Krotoski, *Dzieje miasta Krotoszyna*, cz. I. Krotoszyn 1930.
- Krotoszyn. Plan miasta*. Poznań 1992.
- G. Kryg, *Zduny od pradziejów do upadku Rzeczypospolitej*. Poznań 1993.
- Legendy i podania Krotoszyna oraz jego okolic*, wybór i opr. H. Kasperska. Kalisz 1994.
- J. Łukaszewicz, *Krótki historyczno-statystyczny opis miast i wsi w dzisiejszym powiecie krotoszyńskim od najdawniejszych czasów aż po rok 1794*, t. I-II. Poznań 1869 i 1875.
- F. Mierniczak, *Ziemia krotoszyńska za czasów dawnej Rzeczypospolitej*. Krotoszyn 1928.
- J. Wawrzyńczak, *Sulmierzyce – miasto Klonowicza 1457-1957*. Sulmierzyce 1957.
- Wielkopolski słownik biograficzny*. Warszawa-Poznań 1981.
- Województwo kaliskie* pod red. S. Zajchowskiej. Poznań 1979.
- G. Wróblewska, *Rozplanowanie nowożytnych miast w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku*. Warszawa-Poznań 1977.
- B. Zgodziński, *Południowa Wielkopolska*. Poznań 1973.

SPIS TREŚCI

WSTĘP	5
CZĘŚĆ OGÓLNA	7
Położenie	7
Środowisko naturalne	7
Ochrona przyrody	14
Gospodarka	16
KROTOSZYN	19
Kalendarium dziejów miasta	20
Dzień dzisiejszy miasta	28
Zwiedzanie miasta	30
Informacje praktyczne	55
CIEKAWSZE MIEJSCOWOŚCI W OKOLICACH KROTOSZYNA	59
POSTACIE ZWIĄZANE Z KROTOSZYNEM I JEGO OKOLICAMI	97
WYCIECZKI PIESZE W OKOLICE MIASTA	104
Tereny leśne	104
Znakowane szlaki piesze	107
WAŻNIEJSZA LITERATURA	113

103796

000-103796-00-0

**Wydawnictwo z serii Wielkopolska Biblioteka
Krajoznawcza** prezentują przeszłość i współ-
czesność Wielkopolski oraz jej walory krajo-
znawcze. W ramach serii ukazują się przewo-
dniki, monografie krajoznawcze miejscowości
lub regionów, opracowania na temat najcen-
niejszych obiektów, opisy śladów ważnych wy-
darzeń i wybitnych ludzi związanych z Wiel-
kopolską.

Dotychczas ukazały się:

Nr 1 *Pyzdry – miasto nad Wartą* (1993)

Nr 2 *Ziemia Szamotulska* (1993)

Nr 3 *Wielkopolskim szlakiem A. Mickiewicza* (1993)

Nr 4 *Szlakiem Powstania Wielkopolskiego* (1993)

Nr 5 *Śrem* (1994)

Nr 6 *Lwówek* (1994)

W druku:

Pojezierze Międzychodzko-Sierakowskie

W przygotowaniu:

Lubiń

Pałuki

Szlak Cysterski w Wielkopolsce

